

Jó e nekünk, közép-európaiaknak az, ami velünk történt, és ahogyan? Azt csaknem mindenki örömmel fogadta, hogy megszűnt a vasfüggöny, és megint szabad európai polgárok lettünk. Az viszont sokunkat meglepett, hogy a velünk való bánásmód szinte teljesen egy kaptafára ment, és elég rideg módon. Mi, lengyelek, magyarok, csehek különösen arra számítottunk, hogy el fogják ismerni, hogy „kijártuk a 8 általánost és alkalmasak vagyunk a középiskolai beiratkozásra”. Ehelyett a kapitalizmus — amelyről alig esett szó, csak reformokról és szociális piacgazdaságról — elemi iskolája legelső osztályába, pontosan az eredeti tőkefelhalmozás legvadabb szakában kellett kezdenünk uniós életünket, elég nagy életszínvonal-csökkenéssel.

A következő oldalakon az Európai Parlament két nagy pártjának egy-egy képviselője is értékeli az elmúlt éveket, és mondja el véleményét.

Az egyik politikus a konzervatív néppárt kiváló képviselője. Mart Laar az észet kormányt két alkalommal vezette az első évtizedben. 1960-ban született és történelemtanárnak készült. Könyvének címe *Vissza a jövőbe (Tíz év szabadság Közép-Európában)*. Előbb az ő érveit, értékelését ismerjük meg, mégpedig úgy, hogy az összefoglalás mellett, ahol nagyon fontos kijelentést tesz, saját szavait idézem.

A másik véleményt Michael Ehrke német politikus fejt ki. Az ő könyvének címe: *Posztkommunista kapitalizmus*. Tanulmánya a Friedrich Ebert Alapítvány sorozatában jelent meg. Ő 15 évről ad számot.

Érveik, állításaik olykor élesen eltérnek, de itt, a könyvben senki nem kiálthat közbe. Olyan élményben lehet részünk, amelyre a magyar parlamentben jóformán sohasem kerülhet sor, de még baráti körben sem. Ezért is választom a közlésnek ezt a formáját, és nem az értekezést. Figyeljük tehát az előadókat, mert a legfontosabb kérdésekről, és nemcsak a múltról, hanem sorsunk várható alakulásáról is beszélnek.

MART LAAR: VISSZA A JÖVŐBE

Tíz év szabadság Közép-Európában

A szovjet birodalom felbomlasztotta önmagát. A 20. század egyik legnagyobb kísérlete kudarcra végződött. Közép-Európa elnyomott nemzetei számára eljött az idő, hogy visszaszerezzék helyüket a szabad világban. Az ellenőrzött gazdaságok és társadalmak korából vissza/át kellett váltani a piacgazdaságra, demokráciára és a jogállamiságra. A legtöbb „közép-európai országban ez az átmenet valamiféle vissza a jövőbe folyamattá vált, az átalakulás ezeket az országokat oda fordítja vissza, ahol normális fejlődésük az erőszakos szovjetesítéssel megakadt”.

A szerző ezzel magyarázza könyve címét, majd így folytatja: „Ezekben az országokban, amelyeket a szovjet hatalma alá vont, még élnek azok az emberek, akik emlékeznek rá, hogyan működött a múltban a piac és a demokrácia. Ezekben az országokban soha nem tudták teljesen semmivé tenni a nyugati hatásokat”.

A szerző szerint a Szovjetunió elvesztette a hidegháborút, de természetesen a közép-európai államok népei is megtették a magukét a rendszerváltásért és felkészültek az új évszázad kihívásaira. Majd ezzel zárja könyve bevezetőjét: „Közép-Európa országai joggal bízhatnak egy jobb jövőben (...) Ez a történet a közép-európai útról szól”.

Közép-Európa sorsa

A szerző Winston Churchill 1946 márciusában Fultonban elmondott beszéde idézésével kezdi gondolatmenetét. Tudjuk, Churchill a vasfüggöny leereszkedésére hívta fel a figyelmet. A szerző szerint akkor még kevesen fogadták el Churchill figyelmeztetését, majd az utóbbi időkben nagy visszhangot keltő Samuel Huntingtonot idézi: „Az évszázadokon át létező nagy történelmi választóvonal határolta el a nyugati kereszténységet a muzulmán és ortodox népektől. Ez a választóvonal már kb. 500 éve van a jelenlegi helyén. Északon kezdődik, végigfut a mai Finnország és Oroszország, valamint a balti államok és Oroszország közötti határok vonalán, keresztül Bjelorusszia nyugati részén, át Románián, Erdély katolikus lakossága és az ország többi része között, és keresztül a volt Jugoszlávián,

a Horvátországot és Szlovéniát a többi köztársaságtól elválasztó határvonal mentén. Ez jelenti Európa kulturális határát, és a hidegháború után ez Európa és a Nyugat politikai és gazdasági határa is.”

Folytatva a szerző gondolatmenetét, a fent említett határvonaltól Nyugatra eső országok a nyugati világhoz tartozónak érezték magukat a szovjeturalom idején is. Ezek a nemzetek a történelmük során mindig azért küzdöttek, hogy elismertessék a nyugati világhoz tartozásukat. Közép-Európa pontos értelmezése máig vitatott.

A közép-európai országokban élők meggyőződése volt, hogy Európa illetén fölosztása természetellenes. A vasfüggöny történelmileg kialakult kapcsolatokat szakított meg. A szerző úgy véli: „Még a legkevésbé demokratikus közép-európai országok is demokratikusabbak voltak a második világháború előtt, mint a Nyugat-európai Németország, Olaszország, vagy Spanyolország”. Hozzáteszi: „Sajnos, a politikai osztozkodások nem vették figyelembe a régió kulturális gyökereit. A második világháború alatt Európát felszabdalták és évtizedekre felosztották.”

A második világháború és Közép-Európa témájáról írja: „A modern világ egyik tragédiája az, hogy az első világháború után az európai demokráciák nem álltak készen arra, hogy megküzdjenek a két diktátorral, Sztálinnal és Hitlerrel”.

Ez vezetett a megalkuvás politikájához, az 1938-as müncheni egyezményhez.

1945 március 21-én Harriman nagykövet a következőket írta Rooseveltnek: „Ha csak nem akarjuk végignézni Európa 20. századi barbár lerohanását, meg kell találnunk a szovjet hatalmi politika feltartóztatásának módját. Ha nem nézünk szembe ezekkel a problémákkal, a történelem az elkövetkező időszakot ‘szovjet korszak’ néven fogja számon tartani”.

Laar: „A második világháború áldozatai nem hozták meg Közép-Európa szabadságát. Európa megosztottsága nem dőlt el azonnal, hiszen a Szovjetuniót is elpusztította a háború. Az ország legyengült, csaknem teljesen lepusztult. A békeszerződések alapján Sztálin 705 775 négyzetkilométernyi területet anektált, és úgy tűnt, hogy hosszabb időre van szüksége, hogy ezekben az országokban kialakítsa rendszerét. Potsdamban népességcserét határoztak el, Lengyelországot jó 200 kilométerrel Nyugatra tolták el, és nem engedték, hogy a lengyelek londoni kormánya (Mikolajczyk) otthon

részt vegyen a választásokon. Magyarországon 1945 novemberében tartottak szabad választást, amely során a kommunisták csak 17%-ot kaptak, és a jobboldalt összefogó Kiszgazdapárt 57%-kal győzött. 1947-48-ban csaknem mindenütt megtörtént a fordulat. A Szovjetunió nem engedte, hogy Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, stb. részt vegyenek a Marshall-tervben. Mindenütt tisztogatások indultak, koncentrációs tábortokat építettek. A szerző úgy véli „ezekkel a borzalmakkal összevetve, a német megszállás egészen elviselhetőnek tűnt”.

Óriásiak voltak a balti országok veszteségei. Az országokra kényszerített tervgazdálkodás, a mezőgazdaság kolhozrendszere gazdaságilag is legyöngítette ezeket az országokat. Olyan országok, amelyek 1940-ben közel azonos szinten álltak, és utána útjaik szétváltak, azokhoz mérve a szovjetrendszerbe kerülők jóval elmaradtak. Például Finnországban a háztartások 1 főre jutó jövedelme, 1,6-szer volt magasabb, mint Észtországban. Az 1950-es években még Észtországban és Finnországban is kevés embernek volt autója. 1987-ben Finnországban ezer lakosra majdnem 400 autó jutott, Észtországban csak 150.

Laar többek között megemlíti, hogy két balti emigráns tudós szerint „a háború utáni balti államokban zajló partizántevékenység arányait tekintve ugyanakkora volt, mint a Vietkongé Dél-Vietnamban (...) Nyugatról semmilyen segítséget nem kaptak, és mivel az áhított háború (sic!) Kelet és Nyugat között nem tört ki, ellenállásuk apránként felmorzsolódott”.

1948. június 24-én a szovjet csapatok teljesen körülférték Berlint. A hidegháború elkezdődött.

Nagy Imre semmi segítséget nem kapott Nyugatról. November 4-e hajnalán 200 ezer fős hadsereg, 2500 tank rohamozta meg Budapestet. Kissinger ezt írta: „Az amerikai kormány volt az első, amely magasba emelte a szabadság zászlaját. A Szabad Európa rádión keresztül kifejtett propagandatevékenység (...) nagy reményeket ébresztett (...) A magyarországi forradalom idején Amerika alaposan alul maradt saját retorikájával szemben (...)”

Laar: „A magyar forradalom eltiprásával a leigázott népek nyugati segítséggel kapcsolatos reményei is elszálltak. A fegyveres ellenállás értelmetlenné vált. Amikor a szovjet rendszer amnesztiát hirdetett az 1956—57-es felkelésekben résztvevők számára, nők és fér-

fiak tömegével bújtak elő az erdőkből, és adták fel fegyvereiket és reményeiket”.

1968-ban Csehszlovákia próbálkozott békés demokratizálással. A válasz: 1968. augusztus 21-e hajnalán a Varsói Szerződés országainak (Románia kivételével) félmillió katonája zúdult Csehszlovákiára. Erősödött az ellenállás Lengyelországban, létrejött a Szolidaritás, és erősödtek a megmozdulások a balti országokban.

Fordulat az eseményekben

Laar: „Valójában a kommunizmust végzetes ellentmondások jellemezték. Nagyravágyó, globális és hadászati törekvései voltak, ugyanakkor óriási belső gazdasági és utánpótlási problémákkal kellett szembenéznie. A nyolcvanas évekre a szovjet gazdaság kudarcai, valamint a társadalom viszonylagos elmaradottsága, még a szovjet vezetők számára is nyilvánvalóvá vált, talán csak a nyugati elemzők nem vették észre egyedül”.

Közelebb hozta a várt fordulatot, hogy 1978. október 16-án Karol Wojtila bíboros lett a pápa, II. János Pál néven.

1979. június 2-án több mint 1 millió lengyel várta a hazalátogató II. János Pált. Az emberek rájöttek, hogy sokan vannak, és ez erőt adott nekik ahhoz, hogy legyőzzék a félelmet. Ez volt a Szolidaritás születésének előzménye. A szovjetek érezték, hogy rendkívül erős befolyást gyakorol a pápa egész Közép-Európára.

Meggondolatlanul belementek egy csapdába 1979 decemberében, amikor bevonultak Afganisztánba. Elesett 15 ezer katonájuk. Amerika segítségével olyan vállról indítható fegyvert kaptak az afgánok, amellyel megszüntették a szovjetek légi fölényét. Közben Európában Lengyelország okozta a legtöbb gondot. 12,5 millió munkásból közel 10 millió csatlakozott a Szolidaritáshoz. A Szolidaritás Nyugatról egyre több segítséget kapott. A nyomtatáshoz és a rádiózáshoz szükséges technikai eszközöket „Svédországból csempészték be Lengyelországba traktorokhoz való szerszámgép szállítmányok, vagy mérnöki felszerelések részeként”. Amikor Ronald Reagan lett az Egyesült Államok elnöke, új politikát alakított ki a Szovjetunióval szemben. Kijelentette: „A Szovjetunió a történelem folyásával rohan szembe. A demokrácia és a szabadság, a marxizmust-leninizmust a történelem szemétdombjára juttatja. Ugyanúgy, ahogy oda juttatta a többi zsarnokot is, aki az emberek szabadságára tört, és el

kívánta némítani az embereket”. Ronald Reagan meggyőződött arról, hogy a kommunizmus legyőzhető. 1982 elején néhány fontos tanácsadója a szovjet rendszer elleni offenzíva irányelveit dolgozta ki. Reagan engedélyezte a szovjetellenes titkos akciók és más eszközök használatát. Elhatározták, hogy a szovjet gazdaságot összeropantják. Csökkentik a kemény valutabevételüket azzal, hogy leszorítják az olaj árát.

Reagan meg volt győződve arról, hogy a Szovjetunió nem bírja a fegyverkezési hajszát, és technológiailag nem tud lépést tartani az Egyesült Államokkal. Ezért hirdette meg a „csillagháborút”, amely végleg leszakította az eddig fegyverkezésben lépést tartó Szovjetuniót. Az Afganisztánba küldött vállról indítható légvédelmi rakétái, a *Stingerek* kiválóan beváltak. Az olajár leszorításával a szovjetek fegyver eladása is visszaesett, mert közel-keleti vásárlói is kevesebb valutához jutottak. A szovjet birodalom térdre kényszerült.

Peresztrojka és a birodalom összeomlása

Ebben a válságos helyzetben került a Szovjetunió élére Mihail Gorbacsov. Tudta, hogy át kell alakítani, modernizálni kell a Szovjetuniót és ehhez külpolitikai lépésekkel időt kell szereznie. De a nyugati vezetők — miközben égre-földre dicsérték Gorbacsov lépéseit —, minden adódó lehetőséget kihasználtak a szovjet rendszer gyengítésére. Lengyelország példáján Közép-Európa új generációja is mozgolódní kezdett. Idézet a Laar-könyv 99. oldaláról: „Magyarországon ennek a generációnak egyik képviselője Orbán Viktor volt. Közvetlenül nem vett részt a másként gondolkodók mozgalmában, de diákmozgalmat szervezett, ahol a legalitást és a törvényeket politikai fegyverként használta, és nem tört mártír szerepre. Számos kisméretű független oktatási központot szerveztek, ezeket szakkollégiumoknak hívták, ahol olyan témájú kurzusokat kínáltak, amelyeket nem lehetett a rendes tanterv keretei közt tanítani. Az első kurzus, amit Orbán szervezett, ‘A független mozgalmak Kelet-Európában a kommunista rendszerek alatt’. Bár a hatóságok nem igazán örültek ennek a tevékenységnek, Orbán minden tevékenységét nyíltan végezte és azzal érvelt, hogy a létező törvények keretein belül marad.” (Vajon honnan vette mindezt a szerző, mert erről legismertebb életrajzírója, Debreczeni József sem tud, mármint például, hogy szakkollégiumokat szervezett? Két szakkollégium volt, a

Bibó és a Rajk, mindkettőt az egyetemek professzorai szervezték.) Orbánhoz hasonló módon működtek a többi közép-európai ország fiatalabb generációi is — írja Laar. „Észtországban például a ‘Fiatal Tartu’ diákmozgalom segített visszahozni az emberek emlékezetét, és adott lehetőséget életük megszervezésére a létező szovjet rendszeren belül.” 1986-ban megalakult a Charta ‘77 Csehszlovákiában, amely kapcsolatot teremtett más országok hasonló mozgalmaival. Az első tiltakozó megmozdulást a szovjet rendszer ellen Rigában tartották 1987. június 14-én. Egyre több helyen szerveztek megmozdulásokat a többi balti országban is. Bebizonyosodott, hogy lehetséges a polgári engedetlenség. A balti országokban tízezres tömegek jöttek össze dalokat énekelni, vagy rendeztek zenei fesztiválokat. Ez volt a „daloló forradalom”.

„Magyarországon 1987 szeptemberében néhány másként gondolkodó értelmiségi titokban találkozott Pozsgay Imre kommunista vezetővel, aki akkor a Hazafias Népfront főtitkára volt. Megegyezés született arról, hogy megkísérelnek politikai pluralizmus irányába elmozdulni. Ez független politikai mozgalmak megalakulásához vezetett.” — Laar ezután beszámol arról, hogy 1988 júniusában és októberében az 1956-os forradalom évfordulóin a rohamrendőrség brutálisan oszlatta szét a tüntetőket.

Alig egy évvel később 300 ezer főnyi méltóságteljes tömeg vett részt Nagy Imre és társai újra temetésén. Az eseményen Orbán Viktor sok honfitársa nevében ítélte el az 1956-os forradalom kivégzett vezetőinek szertartásán résztvevő kommunista reformereket. (Úgy tűnik, mintha mások nem is beszéltek volna ezen a temetési összejövetelen, és abban is pontatlan az értesülés, hogy Orbán mindenekelőtt a szovjet csapatok kivonásának felvetésével hívta fel magára a figyelmet.) A magyar kormány megnyitotta a nyugati határokat és az NDK-s polgárok eljuthattak a Német Szövetségi Köztársaságba. Ez készítette elő Honecker bukását és a fal megnyitását.

Az átmenet lehetőségei

Közép-Európa ismét szabad volt, de lerombolt országok, szegény emberek, elértéktelenedett pénz volt a szabadság kísérője. Számos nézet viaskodott, hogy mi a teendő. Vajon a politikai, vagy a gazdasági reformok sürgetőbbek?

J. Sachs amerikai közgazdász professzor volt talán a legnagyobb

tekintélyű tanácsadó. Szerinte Közép- és Kelet-Európában az átállás legnehezebb területe nem a gazdaság, hanem a politika volt. A régióban törekény a demokrácia. Sachs azt írja: „A győztesek mellett ott vannak a vesztesek is Kelet-Európában. Sok esetben a győztesek évekig nem lehetnek biztosak gazdasági sikereikben”. Ebben a helyzetben az egyik legfontosabb tényező a gyorsaság. A reformgondolkodású kormányoknak nincs sok idejük a szükséges lépések megtételére. A lengyel gazdasági reform egyik eltervezője, Leszek Balcerowicz, ezt a következőképpen fogalmazta meg: „A posztkommunista rendszerváltás politikai és gazdasági dimenziói közötti interakciós oldalak közötti együttműködés kulcsa, hogy ráébredjünk, a nagyszerű politikai áttöréseket a ‘különleges politika’ időszak követi, amely aztán hamarosan utat enged a ‘normál politikának’. A kivételes periódus rövidsége azt jelenti, hogy egy radikális gazdasági programot, amelyet az áttörés után a lehető leggyorsabban elindítanak, sokkal nagyobb eséllyel fogadnak el, mint akár egy késleltetett radikális programot, vagy egy nem radikális változatot, amely a súlyos intézkedéseket csepegtetett formában vezeti be. A keserű orvosságot is könnyebb egyszerűre lenyelni, mint kanalanként”.

A reform folyamatok sikerességében a nemzeti érzelmek és az erős nemzeti elkötelezettség is kulcsszerepet játszik. Közép-Európa utolsó kommunista kormányai próbálták megreformálni a kommunista rendszert, de megbuktak.

Közép-Európa számára két fontos szervezet jelentette a biztonságot. Az egyik az Európai Unió tagság elérése. 1997-ben Cseh-, Lengyel-, Észt- és Magyarországgal, valamint Szlovéniával kezdtek a tárgyalásokat, és 2004-ben jutottak el a tagságig.

A másik fontos szervezet a NATO, amelybe ugyancsak Lengyelország, Magyarország és a Cseh Köztársaság kapott először meghívást.

Reformok Közép-Európában

A nyugati példák közül a szociális piacgazdaság keltette fel több ország vezetőinek figyelmét. Ez azonban járhatatlan útnak bizonyult. Sachs professzor több tanulmányában elemezte a közép-európai országok fejlődési lehetőségeit. Sachs szerint két fő irány a következő volt: vagy a nagyon gyorsan növekvő gazdaságokra jellem-

ző modell, vagy az a gazdasági modell, amelyet az Európai Unióban alkalmaznak. Ez utóbbi nagyobb szociális biztonságot, de lassúbb gazdasági növekedést garantál. Ez a második modell Nyugat-Európa színvonalának elérését a messze távoli jövőben biztosíthatja. Nagyobbak lennének a lehetőségek, ha az országok a liberálisabb fejlődési modell mellett köteleznék el magukat, és a gyors gazdasági növekedést a szociális programok elé helyeznék. Sachs úgy látja, hogy ha az országok bevezetik a gyötrelmes, de szükségszerű reformokat, akkor egy-két éven belül elérhetik a makroökonómiai stabilitást.

Az infláció visszaszorult, ugyanakkor a termelés és a GDP jelentősen csökkent. Ez volt az ún. sokkterápia. Meg kellett változnia az emberek hozzáállásának, e nélkül nem volt előremozdulás. Az átállás következő stádiumában a legfontosabb lépés a privatizáció volt. Ez teremtett megfelelő környezetet a magánvállalkozások számára, és vonzották a külföldi beruházókat Közép-Európába. Ehhez a szükséges törvényeket és a radikális adóreformokat minél gyorsabban be kellett vezetni. Ahol ezt megtették, növekedésnek indult a gazdaság. Az új évszázad első éveiben Közép-Európa államainak fenn kell tartani a magas növekedési arányt, meg kell reformálni a szociális és az oktatási szférát. Az emberi tőke fejlődésével válik lehetővé, hogy a közép-európai országok válaszoljanak az új évezred kihívásaira.

Különböző döntések, különböző eredmények

Számos szakértő kereste, mi a siker receptje? Erre Mart Laar így válaszolt:

Az első elv: „JUST DO IT” (Csináld), ez a sokkterápia bevezetése mellett szól.

A második: a politika először! A rendkívüli politikai állapot, amelyről Balczerowicz beszélt, általában két évig tart.

A harmadik: a gazdaság liberalizációja, az első reformlépés.

Negyedik: a liberalizáció után fontos lépés a gazdaság stabilizálása.

Ötödik: szükséges lendületbe hozni a gazdaságot és az embereket.

Hatodik: tulajdonosokat kell teremteni.

Hetedik: nyitottnak kell legyünk új kezdeményezések támogatására.

Nyolcadik: akik elindulnak a reformok útján, ne féljenek, vállalni kell a kockázatot.

A leggyakoribb gondok, amelyek az előző lépések során felmerülnek:

1. A bruttó nemzeti jövedelem hirtelen visszaesése, amely az élet-színvonal visszaesését jelenti. Ezt a helyzetet tartani kell, amíg a mélypontról fölfelé nem indul a gazdaság.

2. A reformok második szakaszáig emelkedik az infláció. Ez szigorú monetáris politikával visszaszorítható.

3. A kereskedelmi mérleg negatív lesz, nő az ország deficitje. Csak a termelés újjászervezésével, az export növelésével lehet legyőzni ezt a visszaesést. Az importban ne fogyasztsági javak, hanem gépek, felszerelések szerepeljenek.

Ezek a gondok csaknem minden ország esetében jelentkeznek. Visszatekintve azt mondhatjuk, „piszkos munka volt, de valakinek el kellett végeznie”.

A helyes út

A 20. század végén a „konzervatív forradalom” (Reagan, Thatcher, Kohl) megnyerte a hidegháborút. Ez váratlanul következett be.

Válaszként a szociáldemokrata gondolkodásmód is megújult (*a harmadik út*). Ez sok mindent átvett a konzervatívoktól, új ötletet nem hozott. Igazában a pragmatikus alkalmazkodás, függetlenül a bal, vagy jobb kormánytól, a legjobb. Valamennyi kormány feladata például a fenntartható fejlődés biztosítása. Ez azt jelenti, hogy van bűnözés, vannak védelmi kiadások, hogy újra felhasználható energiaforrásokat keressünk, és egyre javítjuk információs technológiánkat. A kiadásokat, bevételeket egyensúlyban kell tartani.

A fenntartható fejlődés politikája mindenben takarékoskodást igényel. A második fő elv ma a nyitottság. Nyitottság a világra. A nyitottság befolyást gyakorol ránk, jót, rosszat, de mégis jobb, mint a bezárkózás.

Így használhatjuk fel erőforrásainkat. A baloldali politika még mindig alábecsüli az egyén képességét, felelősségét saját életéért, még mindig hisznek az emberi természet megváltozásában. Holott ez az őskor óta jelentősen nem változott, nagy a technológiai fejlődés, de az emberi természeté alig.

Veszélyes csak a jóléti államra koncentrálni. Az a helyes, ha a polgárookra nagyobb felelősséget hárítunk. Ez nem jelenti azt, hogy az állam ne legyen együttérző és megértő. Lényeg, hogy az egyén használja képességeit, kockáztasson, haladjon. A fejlődés tovább fog gyorsulni. Az innováció újabb lehetőségeket kínál. Ez bizonytalan-

ságérzetet kelt, mert megszokott rendszerek, intézmények tűnnek el, és újak jönnek. A bizonytalanság megrongálja a családokat, hanyatlik az erkölcs, csökken a bizalom, nő a bűnözés. Mindez félelmet kelt.

A félelmet a globalizáció is növeli. Az ember felfedezi, hogy az ő sorsa azoktól az eseményektől is függ, amelyek távoli országokban zajlanak. Mégis, az egyénnek a globális világban is nyitottnak kell lennie, ehhez viszont erős gyökerekre van szükség. A mai világban is kell hit, remény, szeretet. Szükséges az erkölcsi alapok visszaállítása. Toleránsnak kell lenni a különböző vallási mozgalmakkal szemben.

A második feladat a családok megerősítése. A nők helyzete egyre jobb, viszont a család támogatásra szorul. Meg kell oldani, hogy több gyerek szülessen, mert az elöregedés veszélye fenyeget. A jobboldali pártok fő célja a család, az erkölcs erősítése. Nem lehet elfogadni, hogy a hit, az őszinteség, az etika eltűnjön.

A harmadik erő a nacionalizmus, amely a 20. században a legnagyobb tragédiákat okozta. A mai nacionalizmus hatott a totális rendszerek ellen vívott harcban. A közép-európai és a szovjet köztársaságok embereit nem elvont eszmék, hanem a nemzeti elvek, szimbólumok vitték az utcára.

Egyesek a nemzeti államok eltűnéséről beszélnek. Nincs igazuk. Finnországban erős a nemzeti identitás érzése, s ugyanakkor termékeivel ott van az egész világban. Ez a fajta nyitottság és nacionalizmus összetartoznak. A nacionalizmusnak viszont van sötét oldala. A 21. században a nacionalizmusnak nyitottá kell válnia. A hazai értékek megőrzése mellett, az új értékek folyamatos megismerése is kell, hogy jellemezze. Az új jelszó a nyolcvanas években: gondolkodj globálisan, cselekedj helyben. Az új évszázadban ésszerű lenne átváltani a „gondolkodj helyben, cselekedj globálisan” gondolkodásmódra. Ezt jelentené a globalizáció. A kelet-európai pártoknak támogatniuk kell a nyugat-európaiakat, mert több a tapasztalatuk a kommunizmus ellen vívott harcban. Igazság, család, haza. Ez a közép-európai konzervatív kormányok alapállása. Ugyanakkor Nyugat-Európában átmenetileg visszavonultak a konzervatív pártok. A pénzre összpontosító Európának vissza kell térnie az örök értékekhez. Ezt a harmadik út nem képes megtenni. De végül is első, második, vagy harmadik, a lényeg, hogy a helyes utat válasszuk.

Eddig tartott Mart Laar érvelése. Sok érdekes megállapítás hangzott el. Például aki még nem ismerte a Sachs által kidolgozott és hirdetett akciótervet, most megértheti az összefüggést a lakosság által sokat szidott, de a gazdasági szakértők részéről egyre inkább dicsért Bokros-csomagot. Az meglepett, hogy a II. világháború 60 millió sírba temetett és égbe szállt halottja után hogyan lehetett közvetlenül a harmadik világháborút „áhitani”? Kissinger is jóval keményebben bírálta elődjét, Dulles külügyminisztert, aki egyszerre, ugyanazon a napon küldte el Eisenhower elnök hivatalos üzenetét Hruscsovnak, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik be az oroszok Magyarországgal kapcsolatos intézkedéseibe. Ugyanaznap a saját irányítása alatt dolgozó Szabad Európába utasította, hogy szidják Nagy Imrét, és buzdítsák „a hős pesti srácokat”, hogy verjék ki a Zsukov vezette 200 ezres hadsereget Budapestről.

Viszont mintha csak Kína nagy reformátorát idézte volna a miniszterelnök úr, mikor azt a meggyőződését fejezte ki a könyv végén, hogy mindegy, milyen színű a kormány, csak tegye a dolgát. (Én teszem hozzá: és ne egyéni gazdagodásával foglalkozzon.) Teng mondása jutott eszembe: „Mindegy, hogy milyen színű a macska, csak fogja az egeret”. Igen: tisztességes, hazáját szerető politikusnak, akármelyik párthoz tartozik, pragmatikusan azt kell tennie, ami az országának jó.

MICHAEL EHRKE:

POSZTKOMMUNISTA KAPITALIZMUS:

Közgazdaság, politika és társadalom az új Európában

2004. május 1-én a tíz új tag felvétele alkalmából szervezett ünnepségeket mind a régi tagországokban, mind az újakban, nagyfokú józanság jellemezte. A 15 évvel ezelőtti felfokozott remények, várakozások messze tűntek. Európa mindkét oldalán gondok tornyosultak. A régi tagok az olcsó munkaerő beáramlásától tartottak, az újaknál a csalódás jellemző, mert a 15 év alatt végbement átformálódás és illeszkedés az Európai Unióhoz nem hozott javulást a lakosság nagy részének körében. (Egy magyar felmérés szerint 2004-ben a megkérdezettek 80%-a szerint nőtt a szegénység a 15 évvel ezelőtti helyzethez képest.) Az átalakításnak, a kommunizmusról a kapitalizmusra, nagy árát fizették a tagjelölt országok. Az Európai

Unió sok mindennel jellemezhető, de hogy nagyvonalú nem volt az új tagokhoz, az ismert. A rövid idő alatt várt életszínvonal javulást most már a következő generációnak ígérik. (Írország is 20 éves EU-tagság után érte el mai kedvező eredményeit.)

Egy dologgal a döntő többség ma is elégedett. Mármost azzal, hogy Európa újra egyesül. Hiszen Európa történelmi-kulturális identitásában nemcsak nyugatiak, de Kopernikusz, Hunyadi Mátyás, Husz János, az Osztrák-Magyar Monarchia és Kafka is fontos szerepet játszott. Az európai egység a kommunizmus uralma alatt megszakadt. A közép-európai ellenzéki mozgalmak indítéka elsősorban ez volt. De az igazi ok az ellenállásra a kommunizmus által bevezetett „ázsiai” életmód volt. A közép-európai múlt pedig soha nem volt ázsiai, hanem európai.

Európa megosztása 1945-ben mesterséges művelet volt, amely nem vette figyelembe az európai történelmi folyamatokat, és Közép-Európa őrizte az európai hagyományait.

Íme a közös platform, amely a konzervatív és liberális, szociáldemokrata pártok közösen vallanak és ez együttműködésük alapja.

Az új rendszerkülönbség

Az eddigi belépőkkel szemben az újonnan belépő tízek eltérő történelmükkel erősen különböznek.

Nyugat-Európában a kezdeti látványos gazdasági fejlődés, a hosszú békés időszak, és a jogállam gyakorlata együttesen egy sajátos identitásképet alakított ki.

Közép-Európát ez alatt két jelentős trauma érte: a szovjet uralom, és a belső társadalmi szakadás. Ezek a körülmények egészen más identitást alakítottak ki a kelet-európai országokban.

Nyugaton a kapitalizmusnak speciális változata alakult ki, amely sok mindenben különbözött a kapitalizmus amerikai vagy távol-keleti változatától.

A posztkommunizmus utáni kapitalizmus egészen speciális helyzet után jött létre. A második világháború után Németország és Japán háborús vereségüket követően, gazdasági és szociális alapjait nem vesztette el. A „0 óra” fikció, amelyre az új kezdés épült, hamis, a kapitalista rendszer alapjai megvoltak.

Közép-Európában, úgy tűnik, hogy a régi rezsimnek önfelszámolója semmiképp nem jelentette annak eltűnését, sőt a lebontás hosz-

szabb ideig tartott, és egészen az emberi kapcsolatokig kiterjedt. Nyugaton a politikai és gazdasági intézményeket legtöbbször egészen könnyen hozzáigazították az EU követelményeihez, bár volt Nyugaton is ellenérdekeltség, de a piaci törvények közvetlenül hatottak a társadalmi kapcsolatokra is, és ez a folyamat az új identitás kialakítását nagyon megkönnyítette. Közép-Európában azért alakult másként ez a folyamat, mert az új szisztéma nem tört át, hanem sok gondnal kellett erősítgetni, fejleszteni. A közelmúlt leküzdésének elvégzése nélkül nehezen alakulnak azok a szolidáris kapcsolatok, amelyek a kapitalista társadalom működését biztosítani tudják.

Miközben a régi rend önfelszámolása mikrokörnyezetben akadózik, az ún. makrofeltételek: a piacgazdaság és a demokratikus intézmények kialakítása sikeresen végbement.

Annak ellenére, hogy nem volt világos koncepció arra, hogyan kell a tervgazdaságról a piacgazdaságra (a diktatúráról a demokráciára) áttérni, a folyamat eredménye kezdettől biztosnak tűnt. Mindenekelőtt az világos volt, hogy olyan intézményeket kell létrehozni, amelyek Nyugat-Európában többé-kevésbé, de egészében eredményes kapitalista fejlődést tettek lehetővé. Ezek a lépések Közép-Európában szinte egy absztrakt társadalmi térben játszódtak le (nem közösségi részvétellel). Nem voltak olyan tradíciók, nem volt türelem végig gondolni az adaptálást, és igazán felmérni a használható elemeket, amelyekre építeni lehetett volna. Tehát az absztrakt elemeket nem megszerzett tapasztalatokkal kellett összekötni. A kommunizmus a régi, esetleg létező kapitalista intézményeket, a nemzeti tapasztalatokat felszámolta.

Az Európai Unió kapitalizmusa és a posztkommunista kapitalizmus. Haladás baladás ellen

Az Európai Unió különböző nemzeti vagy regionális gazdasági és társadalmi alakulatok együttese. Van, ahol a jóléti állam német tapasztalatai, van ahol az angolszász változat erősebb. De politikájuk nagy része központilag irányított. Az átmenet a teljes központi irányítás felé nagyon bonyolult feladat. Az azonban nem vitatható, hogy egy sajátos politikai alakulat már létrejött. Az integrációs dinamika az akadályokat folyamatosan bontja, és így valósul meg egyfajta közösségi szabályozás. A döntéseket folyamatosan ellenőrzik és javítják.

Az Európai Unió a globalizálás egyik tényezője, tagjait a védő mechanizmusok lebontására kötelezi, így egy kontinentális piac kialakítása felé közeledik. Közben másképpen működik, mint a Világbank és mint a WTO (Világkereskedelmi Szervezet) és az IMF (Világbank), tehát nem technikai irányítással. Az unió politikai integrációs folyamat során hozza döntéseit, és ezekben a döntésekben az állami szuverenitás és a közösségi érdek egyaránt jelen van. Az EU az első kísérlet arra, amely a globalizálásra politikai választ keres, amely tehát sem a nemzeti államok eltúlzott érdekeit, sem egy technokrata piacszabályozás módszerét külön-külön nem fogadja el. A gazdaság közös szabályozása nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi környezetet is érinti, átalakítja a nacionalizmus értelmezését. Ez az európai kezdeményezés a világ más részein járt úttól eltér. Az EU-kapitalizmust nem lehet sem a „szabadpiac”, sem a „politikai irányítás” kategóriájába besorolni, mindkét elvet más-más hangsúllyal használja az EU. A fejlődés a különböző elvek állandó kompromisszumaival jön létre, és érezteti hatását a politikai és társadalmi érdekek érvényesítésében is.

Az európai kapitalizmus (igaz, inkább retorikailag, mint gyakorlatban), eltér az amerikai és a távol-keleti kapitalista változattól is: valamit megtart a korábbi szociális államból, továbbá a szociális partnerségből. Eközben vagy háromféle változatát ismerjük a szociális államnak. Egységes EU-modellről nem beszélhetünk.

Az azonban megállapítható, hogy az európai kapitalizmusban a szociális partnereknek sokkal több a beleszólása a társadalom irányításába, mint az amerikaiban, vagy a távol-keletiben. Ez megmutatkozik a szakszervezeteknek az EU-hoz való viszonyában is.

A kommunizmus utáni kapitalizmus jellemzői.

Nemzeti átalakulás és dualizmus

A közép-európai átalakulást a nyugati államok és az Európai Unió központilag alig támogatták. Szerepüket a privát tőke vette át. A tőkeáramlás méretével és gyorsaságával a nemzeti gazdaságok és társadalmak átfogó kézbevétele érte el. A külföldi beruházások nem a működőképes nemzeti gazdasági ágak kiegészítéseként mentek az országokba, hanem mintha egy gazdaságilag puszta területre csaptak volna le, szinte minden rentábilis tevékenységet kézbevettek. Ez a folyamat valószínűleg gyorsabban és erőteljesebben ment végbe,

mint a dél-európai periférián (vagy még korábban Latin-Amerikában). Ez a külföldi és a már külföldi tőkével megerősített helyi vállalatok részesedése a GDP-ből (nemzeti gazdasági össztermék), a befektetésekből és az export adataiból tűnik ki.

A külföldi befektetések az átalakuló és a fejlődő országokban a tőke mellett technikai és szervezési *know-how*-t (ismeretet) is hoznak az országba. A helyi termelési kapacitásokat modernizálással bekapcsolják a globális termelési hálózatba, munkahelyet teremtenek, és a munkaerő ezreit integrálják a világgazdaság modern részlegeibe. De ha, mint Közép-Európában történt, nem versenyképes a nemzeti gazdaság, akkor duális (kettős) struktúrát alakítanak ki. Az országnak csak egy részét kapcsolják be a saját színvonalukra, a maradékot nem dinamizálják, nem fejlesztik. Ez a dualisztikus szerkezet nem az aktívabb, fejlettebb részt jellemzi, hanem a maradék rész szintje. A bejövő tőke regionálisan, szektorok szerint, de társadalmilag is érvényesíti akarátát. Regionális azt jelenti, hogy lehetőleg közel a régi Európai Unió határánál telepszik meg (lásd: Győr, Székesfehérvár), vagy a nagyvárosokban, a centrumokban. Szektorilag ez azt jelenti, hogy lehetőleg az exportálható és az importot kiszorító ágazatokat veszik kézbe. A *non-tradables* (nem kereskedelmi) területének egy részét is bevonja. Így a helyi maradék rész olcsó alapanyaggal, élelmiszerral és munkaerővel látja el a modernizált ágazatokat. A két rész alig kapcsolódik szervesen össze. A hagyományos régi részhez tartozik a kisk gazdaságok, kisipar nagy része, amelynek művelése már az előző rendszerben is megengedett volt. Jelentős részt foglal el az őstermelők csoportja, a nagy számú, alacsonyan fizetett hivatalnokok, és a még nem privatizált állami üzemek. Ide tartozik végül a szemétválogatás, kukázás, mint a népelelmezés egyik formája, és a kriminalizálódás, különösen a lopások.

Az átalakításra kerülő szektorban valamivel emelkedhetnek a bérek. A jó munkaerőt differenciáltan megfizetik. Pedig ettől nagyon tartottak a nyugati szakszervezetek. Még jóval alacsonyabbak a közép-európai bérek, és lassan növekednek. Abban az esetben, ha a bérek színvonala jelentősen nő, a vállalkozóknak egy nagy része tovább áll, és olyan országba fekteti be tőkét, ahol olcsóbb a munkaerő. Egy országon belül a hagyományos oldalról kevesen kerülnek be a modernizált felsőbb kategóriába.

Nyugaton is vannak hasonló gondok. Ilyen például a délolasz sze-

gényesség és az szakolasz gazdagság ellentéte. A helyi gazdaság mindenütt lassan követi a felső szektorok iramát. Eltérés van abban, hogy Nyugaton nagyobb a munkaerő mozgása. Tehát oda mennek, ahol új munkaerőre van szükség. Közép-Európában a létfenntartási feltételek minimális mozgást tesznek lehetővé. Nyugaton a transzferek (alkalmi pénzszerzési lehetőségek) száma nagyobb, és ez ott kiegyenlítő hatású. A posztkommunista országokban az ilyen lehetőségek jóval ritkábbak, különösen az ál-neoliberális rendszer feltételei között.

„*Comprador intelligentsia*” és új szegénység

A posztkommunista országokban hiányzik a kapitalista osztály. Nincsenek olyan tőkések, akik versenyképesek lennének a külföldiekkel. A régi állami és magánvállalatok teljesen leértékelődtek. A rendszerváltás pillanatában modernizálni kellett volna őket. Ezek a tennivalók a régi állami gyárak menedzsereire maradtak. A vezetők nem tőkével, de tapasztalatokkal, a vagyona vonatkozó ismeretekkel rendelkeztek, továbbá széles személyi kapcsolatrendszerrel a régi és az új tulajdonosi körökben. A meglévő technika felújításához külföldi tőkére volt szükség.

Különösen Magyarországon alakult ki a privatizálásnak a külföldi tőkével történő változata. Az ország nagyméretű eladósodását a privatizálás külföldiek által fizetett módjával igyekeztek megszüntetni. Ezt a magyar utat kis késedelemmel több más ország is követte. Ebben a megoldásban az adott ország szocialista gazdasági elitje kulcs szerephez jutott. A helyi ismeretek és a szükséges kapcsolatok birtokában nagymértékben segítették a külföldi tőke beáramlását. Így ezek, mint a fejlődő országokban ismeretes, *comprador intelligentsia* módon működnek, természetesen annak negatív jellegzetességei nélkül. Inkább mint a nemzetközi tőke helyi ügynökeiként, de egyben a helyi társadalom képviselőjeként a nemzetközi tőkével szemben.

Az érem másik oldala, hogy ennek a funkcionárius elitnek ilyen fajta felemelkedése egy időben történik a lakosság nagy részének a szegénység új dimenzióiba süllyedésével. Nem abban „új” ez a szegénység, hogy áldozatokkal jár, hanem abban, hogy ez letérés arról az útról, amelyet a szocialista országok korábban jártak: az évenkénti csekély javulás biztosítása veszett el.

Ál-neoliberális gazdasági rend és hibrid állam

Az átmenet a kommunizmusról a kapitalizmusba egy államellenes vitával zajlott. Az állam iránti kifogások olyan sokakat befolyásoltak, hogy Közép-Európában mindenfajta keményebb ellenállás nélkül neoliberális országok jöhettek létre. Ezt az átmenetet jellemezte, hogy mindenféle átmenetek jöttek létre, de leginkább a szegénység hivatalos elismerése, amit a politikai osztály nem érzett olyan kifogásnak, mint ahogy az elvárható volt. A szegénység a kommunista országokban is számottevő volt. De hogy emberek százával hálnak az utcán és télen sokan megfagynak, és az élelmük jelentős részét a kukákból fogyasztják, nem volt mindennapos. Azt, hogy a szegénységet mint gazdasági és szociális adottságot elfogadták, abban a neoliberális alapállásnak nagy szerepe volt. Szinte demonstratíven lemondtak a szegénység megszüntetésének állami eszközökkel való kötelezettségéről. Az államhoz kapcsolódó köldökszinór megmaradt, nem meglepő módon egy olyanfajta kialakuló szisztémában, ahol a meggazdagodás az állam aktív segítségével jöhetett létre. A határvonalak állam és piac, politikai szisztéma és magángazdaság, *comprador intelligentsia* mindenekelőtt politikai kapcsolatait használta, hogy az egykori állami tulajdont megszerzezzék (és a nemzetközi vállalkozások kontrollszerkezeteibe, annak menedzsmentjébe felemelkedhessenek). Így a politikai osztály hasonult egy üzleti hálózathoz, meghosszabbított parlamenti befolyással. A közép-európai belpolitika rémtörténetei az üzlet és politika összekeverődéséből jöttek létre. Mindenekelőtt azon az alapon, hogy a kommunizmusból a kapitalizmusba való átmenetnél a letűnő állam és a fölemelkedő tőkepiac között egy jogi és erkölcsi szűrőkezőna jött létre.

A munkaadók független szövetségei, a külföldi vállalatokat, kereskedelmi kamarákat kivéve, gyöngék voltak és megosztottak. A másik oldalról a szakszervezetek nem használták ki saját szervezkedésük erősítésének lehetőségét, hanem továbbra is az egykori állami szakszervezetekhez ragadtak.

Az államellenes hangulat nem vezetett az állam és a társadalom neoliberális értelemben vett szakadásához, hanem egy hibrid formát hozott létre. Ebből következett, hogy nőttek az árak, és romlottak az államnak a hivatalos szolgáltatásai. Az állam és a gazdaság

„európaizálódása” növelte a bürokráciát, magával hozta az ügyek tologatását és az apparátus megvesztegetését.

Bizalom, erkölcs, az átmenet kiadásai és a demokrácia

A közép-európai társadalom látványa első pillanatra valami egész paranoid biztonságkomplexumról árulkodik. Az értékeket rejtő helyeket mind őrzik. Riasztókészülékekkel, videokamerákkal és egyéb eszközökkel. A foglalkoztatottak jelentős része vagyonőr. Még egy drogéria sincs őr nélkül, egyetlen ablak rácsok nélkül. Ez a biztonsági őrület sem a nemzetközi terror, sem valami rendkívüli bűnözési rátából nem következik. Inkább egy mindenki a mindenki ellen bizalmatlanság kifejezője. A kommunizmus utáni kapitalizmus nagyon gyöngye alapon és sok bizonytalanságon nyugszik.

Bizalom — a modern társadalom egyik alapkövetelménye. Ez érvényes a munkakapcsolatokban, a kereskedelmi tranzakciókban a piacon. A munkakapcsolatokban a legfontosabb, hogy a mindenkori partner nem csap be. Az a tény, hogy van kivétel, nem változtatja meg a szabályt. Az ellen, hogy a különböző gazdasági kapcsolatokban ne kelljen fenyegetőzésekkel, megvesztegetéssel, vagy hasonlókkal élni, olcsóbb megoldás az erkölcs. Az erkölcsre épülő együttműködés egyszerűen olcsóbb (Hackerman, 1997).

A Közép-Európában oly gyakori bizalmi hiány és morális gyengeség részben a kommunista hatalom, részben az átalakítás öröksége, amelyen a közép-európai országok végigmentek. A kommunista uralmat a cinizmus jellemezte. A politika és a társadalom állandó kettős játékot űzött, amelyben a formálisan hirdetett értékek, intézmények és elvek, széleskörű intrikával alá voltak aknázva. De a bizalom és az erkölcs hiányzott. Az átmenet ezt a vákuumot nem tudta betölteni. Ahogy már említettük, az átmenet a jogi és erkölcsi sűrű zónában játszódott le, nem lehetett legitimnek nevezni. Ennek nyertesei a rezsim reformra hajlamos funkcionáriusai, a késői kommunizmus elitje, amely az állami tulajdont tulajdonképpen kezében tartotta. Az átalakulás nemcsak társadalmi egyenlőtlenséget hozott magával és szüntette meg az addig propagált egyenlőséget, hanem kialakított egy vezető réteget egy félig legális és gyorsan változó környezetben, ahol a teljesítményt már összefüggésbe hozta a jutalmazással. Ezzel masszív bizonytalanságot teremtettek, és az ún. maradék a bizalomnak és az erkölcsnek a jelszavait meg-

tarthatta. A bizalom és az erkölcs hiánya a politikai szférában is tükröződött. Az új közép-európai demokraták általában „rosszkedvűek”, az új szabadságot nem lelkesedéssel, hanem egy korrektnek mondható demokráciatanulással fogadták. A meghatározott időpontokban választásokra került sor, ahol egyik politikai erő sem próbálkozott a hatalom illegális megszerzésével, de a választásban való részvétel jóval alacsonyabb, mint Nyugat-Európában, épp úgy, ahogy a pártoknak, szakszervezeteknek és különböző civil szervezeteknek aktivitása alig észrevehető. A választók úgy működnek, mint a bosszú angyalai: az éppen uralkodó pártokat leváltják. A stabilnak mondható Magyarországon általában a négy évet kitöltik a kormányok, míg például Lengyelországban állandó újjá alakító jelenetek zajlanak le a politikában. Egyik pártnak sem alakult ki még nagyobb tábora, sokkal inkább a pártok úgy tűnnek fel, hogy állandóan civódnak.

Közgazdasági téren a bizalom és erkölcs hiánya az átalakítás költségeit és rizikóját erősen növelik. Minél kevesebb az erkölcsi tőke, annál bizonytalanabb egy vállalkozás véghezvitele. Minél gyöngébb az erkölcsi oldal, annál fontosabbak a személyes kapcsolatok, ezért klientúrák alakulnak ki, ahol a családi, etnikai, származási, stb. tényezők megfizetésével lehet eredményre jutni.

A politika terén nem lehet demokrácia a bizalom és az erkölcs bizonyos foka nélkül. A szavazók részvétele is ezzel függ össze. Pedig a pártokban való részvétel minimuma nélkül nem nagyon működhet demokrácia és megvan a tere a radikalizálódásnak. Ezek nélkül a tömegkommunikációs eszközök a politika szolgálói maradnak, ahol a média szabja meg az inputot (bemenő), és a piac az outputot (kijövőt). Ilyen társadalomban a polgárok nem nagyon dönthetnek társadalmi ügyekben.

Piac, terv, életvilág

Az erkölcsnek és a bizalomnak a fent említett hiánya a kialakult demokráciában kettős traumából származik. Amit a kommunista uralom hagyott hátra, és amelyet az átalakulásra vezethetünk vissza. Azt a vákuumot, amit a kommunizmus hagyott hátra, nem, vagy csak formálisan tudta betölteni, miközben az anyagi eredmények, a bevétel, a vagyon, a lehetőségek elosztása nem jöhetett létre másképp, csak az eredeti tőkefelhalmozódás törvénye szerint. A

késői kommunizmus nosztalgikus emlegetése egyes közép-európai országokban, amelyet közvélemény-kutatások is felmutatnak, nem tekinthetők kimondottan kommunizmus melletti álláspontnak, vagy kapitalistaellenes orientációnak. Valószínű, hogy a nosztalgia kevésbé a kommunista rendszerre, inkább azokra a fészkekre (lehetőségekre) épül, amelyeket a késői kommunizmus teremtett meg, és amelyben az emberek biztonságban érezték magukat. Egyes országokban ezek a lehetőségek a megengedett privát gazdaság rezervátumai voltak, így a mezőgazdaságban, a kisiparban, kiskereskedelemben, de akár a hivatalosan támogatott kultúrában (film, zene) is. Az igénytelen, de lényegében politika nélküli szabadidőzónát is ilyennek tekintették az emberek. Ezek a lehetőségek és maga a kommunista tervezdélködés is teremtett ilyen zugokat azzal, hogy sem a termelést, sem a javak szétosztását teljes mértékben nem tudta garantálni. A hiányokat a munkások spontán kooperációja és kommunikációja töltötte ki. Ezzel létrejött egy ún. „árnyékgazdaság”, amely a maga értékrendszerét kialakította.

Az átalakítás a közép-európaiak nagy többségének egyet jelentett életviláguk összeomlásával. Jürgen Habermas dolgozta ki a társadalmi cselekvésnek ezt a kétágú fogalmát: a személytelen hálózat (a piac, vagy a terv), és az „életvilágok”, amelyek társadalmi integrációt alakít ki a tradíciók és meggyőződések alapján. A szocialista hiánygazdaságban ez az életvilág fölötté állt a piac koordinációjának, a tervezdélködés hiányai miatt, még a hivatalos terven is fölül állt. Nem a szocialista rendszerben, hanem annak különböző lyukáiban, a gyakran megszakadó termelésben maradtak meg a közösségi ösztartás elemei. A spontán kooperáció és az improvizált kreativitás. Ezek a jelenségek Nyugaton régen megszűntek. Amíg a munkásosztály vezető szerepe a párturalom fedőszerepét játszotta, addig a munkások együttműködése a párturalom hiányosságai miatt, fennmaradt.

Az átalakítás ezért a munkások számára egyrészt emancipációjuk ténye volt, de egyszer, egy időben a saját orientációs elveik szétzúzása. Ezért az átmenetet a piacgazdaságba csak részben éltek meg felszabadulásként, részben mint rákényszerített elkülönítést, amely a többségnek nem egyszer anyagi kiegyenlítést is jelentett.

Az a vákuum, amelyet a kommunizmus maga mögött hagyott, történelmi nacionalizmussal telt meg. Nemzet, nyelv, szimbólu-

mok, hősök, gazemberek, győzelmek, álmok, mítoszok — mindezeket közösségek tudják megteremteni. A múltban az egyenlőknek az árnyékgazdasága erre adott helyet, de a piac az ilyenre nem alkalmas. Azzal, hogy a régi életvilágot szétzúzták, a történelmi nacionalizmus csak pótanyagot tud előállítani, fiktív kapcsolódási érzést, amely a napi kommunikációs folyamatban nem sok helyet foglalhat el, szemben a mindennapi létküzdelemmel munkahelyért, bevételért stb.

És Európa?

A posztkommunista kapitalizmus jellemzése egy pillanatra akadályok sorozataként mutatkozik, amelyek az új tagokkal való együttműködéssel szemben állnak. De ezek az akadályok időben összeszorítva játszódnak le, miközben Nyugat-Európában egy még igazában működő szociális piacgazdaság lassú eróziója megy végbe. Ez vonatkozik az utóbb említett dimenzióra is, a szociális életvilágok sérülése megy végbe a piac dinamikája következtében. A szociális juttatások csökkentése, korlátozása Nyugat-Európában meghatározott csoportokat legalább is rizikóhelyzetbe juttatott. A társadalmi miliő szétesése a gyári munkásság körében folyamatban van, amely pedig Nyugat-Európában már a második világháború előtt biztos volt. De a globalizáció következtében a tőke állandó mozgása és a munkahelyek változása, a korábbi alkalmazotti kultúrát megváltoztatta, és egyre inkább egy nemzetközi nem szabályozott munkaerőpiacot alakít.

Európa mindkét részének a lehetőségei a kapitalizmus nem egyforma variánsait képviselik. Az egyik oldalon a nyugat-európai államok bemutatják keleti partnereiknek, legalábbis összehasonlítás-ként, egy szabályozott piac, egy gondoskodó szociális szisztéma és egy homogén népgazdaság képét eleven demokráciával és egy funkcionáló, tevékeny állammal. Ezek még példaképekként működnek, amelyek az új együttműködőket orientálhatják. Másik oldalról Nyugat-Európában már érezhetőek azok a tendenciák, amelyek Közép-Európában már láthatóak: az elhanyagolt vidékek elsorvadása, a termelés és a munkapiac dualizálása, a hosszantartó munkanélküliség, az új szegénység, a nyilvános szolgáltatások privatizálása (hatékonyság javulás nélkül), a társadalmi tőke eróziója, a társadalmi életvilágok károsítása, a sérült emberek számának növekedése, a

drogfogyasztás növekedése, egészen az adófizetés megtagadásáig, a politikai élet degradációja, a médiumok permanens züllésével. Egész Európa és az Európai Unió azon kritikus kérdés előtt áll, hogy melyik irányba menjen az unió fedele alatt a közelítés. A posztkommunista kapitalizmus Közép-Európában, mint egy *post-welfare capitalism* (jólét utáni kapitalizmus) modellje lesz egész Európa számára? Vagy sikerül az európai szociális modellt úgy megtölteni tartalommal, hogy a nyugat-európai jóléti állam alapja megmaradjon? Ezt a nehéz kérdést csak a politika válaszolhatja meg, mert ez azt a kérdést veti fel, hogy mi, az európai közösség, milyen formában akarunk élni. Ezt a kérdést sem a brüsszeli bürokrácia, sem a piac nem tudja megválaszolni, csakis a polgárok, különösen, akik magukat már Európa polgárainak tekintik. Elolvastuk a két előadást, és mint látjuk, a lényeges ellentét az új liberálisnak nevezett gazdálkodási mód és a Nyugat-Európában kialakult szociális piacgazdaság vívja küzdelmét.

*

A két szerző, Mart Laar és a német Michael Ehrke 10, illetve 15 évvel írta könyvét a rendszerváltás után. Mindketten Európa belső ügyének tekintik tárgyukat, a nemzetközi körülményeket nem nagyon veszik figyelembe, pedig ma minden politizáló ember tudja, hogy Közép- és Kelet-Európa ilyen hatalmas változása elsősorban nem európai erőből, hanem Amerika elhatározására, amerikai erővel történt. Hankiss Elemér, aki 1989 januárjában jelentette meg könyvét arról, hogy mi várható Közép-Európában, feltette azt a kérdést, hogy vajon mi fog történni a világnak ebben a részében. Számos szcenáriót ismertet, de két dolgot világosan lát. Nem sok beleszólásunk lesz a helyzet alakításába, és hogy a folyamat a globalizáció jegyében történik, amely mögött a legnagyobb mozgató erő az Egyesült Államok áll. Ritka dolog, hogy társadalompolitikai kérdésekben a valóság igazolja a feltevést.

*

A két szerző, mint már említettem, egyformán nagy jelentőséget tulajdonít a szabadságnak. Egyetért abban is, hogy a globalizáció korszaka a tudományos forradalommal együtt itt van. A vita lényegében abban alakul ki, milyen legyen a globalizált világ. Legyen föl-

di paradicsom a 10-20%-nyi gazdagnak, és lemaradás több százmillió gyengének? Nehéz a válasz, mert nem egyszerűen erkölcsi kérdésről van szó. A mókuskerékből nehéz kiszállni. A termelékenység állandó hajszolása nem csak a gazdagok ügye, arra sokmillió munkásnak is szüksége van, mert hiszen, ha megáll a néha esztelen fogyasztás, az a munkanélküliséget jelenti azoknak, akiknek még van munkájuk. Tudjuk, Amerikában igen nagy az államadóság, és a lakosság nagy része hitelre vásárol. Szinte mindenki adós. Ezzel exportlehetőséget kap a német, a japán, a kínai gazdaság, és sok ember munkáját ez a felállás biztosítja. Sajnos az az összefüggés is fennáll, hogy a fegyvergyáraknak is dolgozniuk kell, különben ott is elbocsátásokra kerülhet sor, sőt külföldi beszállítók is elesnek megrendelésektől. Pedig, jól tudjuk, ha új fegyver készül, azt ki is kell próbálni. Még egy tény, amely bonyolultabbá teszi a mai gazdasági szisztémát. A termelés finanszírozását jórészt olyan bankok végzik, amely a hatalmas nyugdíjpénztárak, egészségbiztosítási összegek forgatásával foglalkoznak, és ebben azoknak a munkásoknak, alkalmazottaknak a pénze forog, akik kis tőkéjük után járadékra számítanak, s amelyeknek előállításáért és a menedzserek, természetesen saját jövedelmük növeléséért, mindent elkövetnek, hogy ez a pénz forogjon.

Van viszont példa arra, amikor nem szabadul el a profitszerzés teljesen szabadjára. Az II. világháború után a Szovjetunió a németekkel vívott óriási küzdelemben sokak szimpátiáját megszerezte, és, bár a szovjet életről sok rossz hír is napvilágot látott, a Szovjetunió tekintélye magas volt, és Nyugat-Európában, különösen Franciaországban és Olaszországban a háború után sok szavazója volt a kommunista pártoknak. Amerika az angol Keynes módszerét kipróbálta az 1929-es világválságban, és annak segítségével emelkedett ki a válságból. Ennek a közgazdasági elméletnek a lényege az volt, ha csökkentik a munkások kizsákmányolását és magas jövedelmet biztosítanak nekik, akkor erősödik a belső piac, a munkások házat, autót tudnak vásárolni, megszűnik az a helyzet, hogy könnyen mennek forradalomba, mert Marxszal szólva: „nem láncikat veszthetik”, hanem autójukat, házukat.

Az Egyesült Államok a Marshall-tervvel segítette a néhol éhező Nyugat-Európát, így évek alatt jó fizetést biztosítva csökkent a Szovjetunió vonzása és a nyugat-európai kommunista pártok iránti szimpátia is. Van tehát a kapitalizmusnak olyan változata, amikor a

profiton jobban megosztozik a tőke, mint amikor semmi nyomás nem kényszeríti a magasabb bérekre. Két nagy elképzelés vitakozik napjainkban. Az egyik a liberális elképzelés, amely szerint mindenki gondoskodjék magáról, csökkenteni kell a szociális kiadásokat, és tudomásul kell venni, hogy gazdag országban is természetes dolog, hogy ezreknek nem jut fedél, sem munka és emberek százazeiről jótékony szervezeteknek kell gondoskodniuk. A szociáldemokrata elképzelés minél többet meg akar menteni abból a valóban szociális piacgazdaságból, amelyet a svédek, németek, franciák alakítottak ki az 1950-es évektől, melyben igyekeznek mindenkinek valamiféle munkalehetőséget teremteni, mindenkinek biztosítanak egészségügyi ellátást és továbbra is ragaszkodnának ahhoz, hogy a tőke társadalmi ellenőrzéssel működjék és a szakszervezetek kollektív szerződéssel harcolhassanak a munkakörülmények javításáért és a különböző juttatásokért. Ha ez a második irányzat felül tudna kerelkedni, napirendre kerülhetne a Föld megóvása érdekében szükséges lépések megtétele is, hiszen számos kiváló tudós szerint a klímaváltozás, a tengerek elszennyeződése, az egészséges víz szennyezése erősen fenyegeti a föld lakóit. Sajnos, reálisan nézve ez a fordulat nem látszik megvalósíthatónak, féltő, hogy az említett mókuskerékből akkor próbálunk kilépni, amikor a Föld déli részén lakók, különösen Afrika, nem tűri tovább azt az egyenlőtlenséget, amelyet pillanatnyilag a Dél helyzete képvisel a Föld északi felével szemben.

*

És most térjünk vissza 1989 forrongó évére, és nézzük meg, hogy Hankiss Elemér hogyan vélekedett a mostani évek, az akkori jövő alakulásáról.

Kelet-Európai alternatívák 1989-ben című könyvében a következő célt tűzte ki maga elé: „Ez a könyv a szabadságról, a szabadság elvesztéséről és a szabadság visszaszerzésének a lehetőségeiről ír”. „Induljunk ki abból a tényből, hogy Kelet-Európában és a Kelet-Európára vonatkozó kutatásokban szinte nyüzsögnek ma a hipotézisek, teóriák és viták arról, hogy vajon mi fog történni a világnak ebben a felében.”

Számos elképzelés, forgatókönyv forog közkézen. Ezeket mutatja be a szerző úgy, hogy nem állítja szembe őket, de több csoportba osztja.

„Az első három csoportban ismertetett forgatókönyvek mélyén az az alapvető meggyőződés rejlik, hogy a kelet-európai társadalmaknak, az e társadalmakban élő embereknek és embercsoportoknak nincs és nem lesz lényeges befolyása arra, hogy mi történik ezekkel az országokkal. A scenáriók további csoportjai — ezzel szemben — azt tételezik fel, hogy a társadalmak és a különböző társadalmi faktorok fontos szerepet játszanak, játszhatnak, majd abban, hogyan alakul ezeknek az országoknak a sorsa.”

- Globális scenáriók

Ezek szerint a scenáriók szerint a kelet-európai országok fejlődését olyan külső tényezők határozzák meg, amelyeket a kelet-európai társadalmak egyáltalán nem, vagy csak alig befolyásolhatnak. Három jellegzetes példát mutatunk be ebből a csoportból.

- A „gazdasági világrendszer” forgatókönyve

Magyarország félperiférián helyezkedik el. Fejlődését a világrendszerben működő erőrendszerek határozzák meg. Súlyos gazdasági nehézségekkel küzd, nagy külkereskedelmi hiánnyal. Egyre inkább lecsúszik a fejlődő országok közé. „A legszigorúbb restriktív politika és a legbátrabb reformprogramok is csak nagyon lassan és kis mértékben javíthatnak helyzetén.”

- „Geopolitikai” forgatókönyvek

Ezek a Szovjetunió jelenlétét, befolyását tartják döntő tényezőnek. Ilyen kérdések merülnek fel: Milyen reformokat akar Gorbacsov? Csak gazdaságit? Politikai intézményrendszerét is? Ezekre adott válasz szabja meg a lehetőségeket. Akkor még volt Gorbacsov, de már az ő lépéseit, Jelcinét pedig különösen, Amerika szabja meg. Ezért a harmadik változat már csak elképzelés, gyakorlati lehetőség lesz.

Ma már nincs értelme olyan forgatókönyvet sem felemlíteni, amilyen például a Finnlandizáció volt. A lényeg a következőkben van.

A felsorolt scenáriók mindegyikében, vagy csaknem mindegyikében van valami igazságmag. „Vitathatatlan, hogy Magyarország függvénye a világgazdaságnak és a nemzetközi politikai-hatalmi viszonyoknak, ha nem vesszük figyelembe e függéseket, e globális és

geopolitikai összefüggéseket, akkor nem érthetjük meg azt, ami velünk történik, és esélyünk se lehet arra, hogy megtaláljuk a kiutat abból a labirintusból, amelybe belekeveredtünk.” És még felvet egy ma már elismerten fontos témát: „Van azonban egy sajátos jegye és egy közös hiányossága a forgatókönyvek többségének. Az, hogy nem foglal koznak eleget a kelet-európai társadalmak egyik legfontosabb szereplőjével: az uralkodó elittel”.

A könyv utolsó két fejezetében a reformszenáriók és a koalíciós szenáriókkal foglal kozzik, amelyekben az uralkodó elit jelentős szerepet játszik.

„E könyv bevezetőjében felvetettük azt a kérdést is — írja az *Utószóban* Hankiss —, hogy vajon az ún. szabad világ és nem szabad világ között húzóódó határvonal valóban olyan éles-e, mint ahogy azt általában gondolják. A könyvben elmondottak alapján valamivel határozottabb választ tudunk adni erre a kérdésre, mint korábban. Továbbra sem férhet kétség ahhoz, hogy ha az európai típusú liberalizmus szabadság fogalmát tekintjük mércének — és az egyike a legfontosabb szabadságfogalomnak, ha ugyan nem a legfontosabb —, akkor a kelet-európai társadalmak menthetetlenül és reménytelenül lemaradnak az összehasonlításban. ‘Az ember akkor szabad, ha gyakorolhatja mindazokat a polgárjogokat, amelyek a nyugati típusú polgári demokráciákban fejlődtek ki, a lelkiismereti szabadság, a szólásszabadság, a sajtószabadság, a gyülekezési szabadság, a politikai döntésekben való részvétel jogát, és így tovább’. Kelet-Európa még csak küzd, és küszködik azokért a jogokért, amelyeket a nyugati társadalmak már ötven, száz, százötven éve kivívtak maguknak. Magyarország, Lengyelországgal együtt, e küzdelem élvonalában jár, ha gazdasági téren nem sikerült is, ezen a téren már a hetvenes években fokozatosan csökkentette a távolságot önmaga és a Nyugat között: az elmúlt egy-két évben pedig látványosan neki lendült ez a folyamat. Már-már áthallatszik a hangunk a szakadék másik oldalára.

Lehetséges, hogy a szabadságnak és a rabságnak, a reménynek és az agóniának ez a különös keveréke a kelet-európai kultúra és politikai kultúra legfőbb ismertetőjegye ma, a 20. század utolsó harmadában.”

Bizony az volt! Ritka siker, ha társadalmi kérdésekben ennyire beigazolóódik egy elemzés igazsága, mint e könyv esetében. Igaznak

bizonyult az is, hogy az események alakulásában olyan fontos szerepet játszott és játszik az egykori uralkodó elit.

Erről, de különösen a fordulat végrehajtásáról ír

TIMOTHY GARTON ASH:
A BALSORS ÉDES HASZNAI

Ash angol egyetemi tanár, a kelet-európai történések talán első számú nyugati szakértője. Ösztöndíjjal egy évet élt az NDK-ban, de jól ismerte a lengyelországi, csehszlovákiai ellenállókat. Ebben a könyvében korábbi tanulmányait közli. Itt *Az igazság éve Kelet-Európában* című tanulmányát jegyzetelem, amelyet 1990-ről írt.

*

A kommunizmus kimúlt Kelet-Európában. Hívták szocializmusnak, sztálinizmusnak, létező szocializmusnak, államkapitalizmusnak, semleges hangon szovjet típusú rendszernek. A lényeg, hogy megszűnt. Tehát „éppen ideje, hogy Kelet-Európa kifejezés is szaváltozzék egyszerű földrajzi névvé, mint Közép-Európa, Észak-Nyugat-Európa, vagy Dél-Kelet-Európa, ahol — ez a legfontosabb — önálló népek, nemzetek és államok találhatók”.

Jöhet még nagyon sok probléma, de az a rendszer, ahol minden hatalom egy párt kezében volt, annak vége. „Kijelenthetjük, hogy a kommunizmus csodálatos eszme volt, s csupán az lett a végzete, hogy a kelet-európaiak nem maguk találtak rá a hozzá vezető útra, hanem olyan idegen hatalom kényszerítette rájuk, amelyik maga sem értette az eszmét.”

Ash „a vég kezdetét” 1979 júliusában látja. Ez a pápa első lengyelországi útja alkalmához kötődik. A szolidaritás példája egész Kelet-Európát fölrazta. Negyven évig a kelet-európai ember Ash szerint csak az árnyoldalait láthatta a békének és a stabilitásnak. Az 1956-os magyar forradalom leverése után a szovjet vezetés azt tapasztalhatta, hogy a Nyugat nem fog fegyverrel beavatkozni ebbe az ún. békébe. Az eladósodás a fő oka annak, miért Lengyelország és Magyarország menetelt a reformok élén 1989 első felében. Akárcsak 1848-ban, most is beszélhetnénk „az értelmiség forradalmáról”, de Lengyelországban az 1988-as sztrájkhullám kényszerítette ki a kerekasztalhoz való leülést. A „forradalmi politikát” viszont nem a

munkások vagy a parasztok csinálták, hanem az értelmiség. A vezető: Václav Havel drámaíró, a történész Bronislaw Geremek, Budapesten két filozófus, Kis János és Tamás Gáspár Miklós. Romániában Petre Roman mérnökprofesszor, Mircea Dinescu költő.

Akárcsak 1848-ban, a közös nevező most is ideológiai. Sok szocialista vezető már tudta, hogy az az ideológia nem képvisel igazi erőt, de azért terjesztették minden eszközzel, mert valamennyire legitimitásukat védte. Az NDK-ban, Csehszlovákiában, de részben más országokban is az emberek mást mondtak nyilvánosan, és mást otthon. Václav Havel 1990-es újévi beszédében erről mondta: „Mindannyian hozzászoktunk a totalitárius rendszerhez, megváltoztathatatlan tényként fogadtuk el, s ezáltal működtettük... Egyikünk sem mondhatja, hogy pusztán áldozata, mert mindannyian segédkeztünk, hogy létrehozzuk”. (Az azóta zajlott vitákban már többször előfordult, hogy kevesen tartották ezt az igazságot szemük előtt, viszont megnőtt a hősök száma. Ahogy a második világháború után egyre több lett a partizán és a kommunista ellenálló, épp így 1990 után ezrével jelentkeztek olyanok, akik semmit nem tettek a rendszer ellen, de rájöttek, hogy hősiek ellenállók voltak tulajdonképpen.)

Végül is mi történt? — teszi fel a kérdést a szerző. Néhány tízezer, majd százezer ember kiment az utcára, jelszavaik: „mondjatok le, „szabad választásokat”, „szabadságot”. Megnyílt a berlini fal, az MSZMP 1990 elejére kettévált, a tagság legnagyobb része kilépett. Az egyetlen Románia el nem hanyagolható kivételével az erőszak szinte teljes hiánya volt a jellemző. Romániában felvonultak a tankok, a fegyveres csapatok, másutt csak a rendőrség követett el néhány erőszakos cselekedetet. A másik jellemző tünetnek Ash azt emeli ki, hogy ismét csak Románia kivételével komolyabb ellenforradalmi erőszakkal sem találkoztunk. Az NDK 40. születésnapjával, Csehszlovákiában pedig november 17-ével megszűnt a rendőrség brutális fellépése. Magyarországon és Lengyelországban „reformadalmak” mentek végbe, minden elnyomó intézkedés elmaradt.

Miért történhetett ez így 1989-ben? A szerző három pontban válaszol.

Az első a Gorbacsov-jelenség. A Szovjetunió egyszerűen nem szólt bele a csatlós országok belügyeibe. A kivétel megint Románia.

A második tényező a Helsinkiben rendezett 1975-ös konferencia.

Helsinki annyiban hatott, hogy a kelet-európai vezetők szerettek volna nemzetközi elismerést kivívni maguknak és nagyobb keményvaluta hiteleket. Ez visszafogta az erőszak alkalmazását.

Végül a Tocqueville-tényező, amely szerint — és ezt már 100 évvel korábban megállapította — „ha a hatalmi elit elveszti a hitét saját uralkodásának jogosságában, könnyen megdönthető”. Igen sokan a vezetők körében keblükre ölelték a demokratikus kapitalizmust. „Egész Kelet-Európa surrogott a tömeges köpönyegfordítástól”. Egyik nap ünnepelték például Honeckert, a másikon börtönbe zárták. És ez így volt Walesával és Havellel is.

Mint 1848-ban, most is „a nép nevében” beszéltek a forradalmárok. Szerte Közép-Európában nemzeti dalokat énekeltek, nemzeti zászlókat lobogtattak. Romániában a zászló közepéből kivágták a kommunista címert. A nyugati sajtókommentárok súlyos veszélynek minősítették a „nacionalizmus” ujjáéledését e térségben. De ez inkább patriotizmus volt... Mi van abban, ha „megpillantják a nemzeti zászlót, s elszorol a torkuk, ha a nemzeti himnusz éneklük? „Ez esetben kötelességem mindenkit figyelmeztetni, óvakodjon a világ legvadabbul ‘nacionalista’ országától, úgy hívják: Amerikai Egyesült Államok”.

Az utódrezsimek kezdetben sokkal kevésbé bizonyultak nacionalistáknak, mint kommunista elődeik. A Mazowiecki-kormány felvilágosultabb álláspontot foglalt el, mind a zsidókkal, mind a németekkel kapcsolatban. Václav Havel első beszédében kijelenti: „Mind a cseh, szlovák és más nemzetiség” elnöke lesz. Romániában a forradalom úgy kezdődött, hogy a temesvári román kisebbség összefogott a magyar nemzetiséggel.

Vannak ellenpéldák. A német forradalom csúnya fejezete, gyűlöletük „a lengyel csempészek és harácsolók ellen”, és durván bántották a színes bőrű diákokat, a vietnámi munkásokat.

A magyar ellenzékben az MDF és az SZDSZ csatározásainak nem csekély „nemzetiségi” felhangja is volt, az MDF néhány tagja megkérdőjelezte egyes szabaddemokraták „magyarságát”. Bulgáriában a török muzulmánok alapvető kisebbségi jogait állította vissza a kormány, s ez ellen ezrek tiltakoztak.

Ha előretekintünk, számíthatunk további nacionalista jelenségekre: a magyar kisebbség helyzete Romániában, a németeké Lengyelországban, a cigány kisebbség elnyomása, az antiszemitizmus poli-

tikai felhasználása kézenfekvő lehetőség. „A nemzeti, etnikai konfliktusok megszapordhatnak az országok között, és az országokon belül is... Különösen, ha tovább romlik a gazdasági helyzet.”

„Mindenesetre nem a nemzeti felhangok voltak a legmeglepőbbek... más eszmék, más kifejezések tolakodtak előtérbe, ez volt a meglepő. Az egyik ilyen szó ‘a társadalom’.” Nem nemzetről, hanem társadalomról beszéltek Lengyelországban, Csehszlovákiában. Mindenütt nagy hangsúlyt helyeztek az értelmiség, a munkások és parasztok egységére. A történelem fintora, hogy a kommunizmus hozta létre azt a társadalmi egységet, amely döntően hozzájárult saját megdöntéséhez. Csaknem mindenütt elvégezték a nyolc általános iskolát. Ez át volt itatva politikával. Akkor szinte életprogrammá vált az apolitikusság. A nyolcvanas évek ellenzéki gondolkodásának egyik központi eszméje volt „a civil társadalom”. Három alapvető követelés jelentkezett. Először, különféle nemzeti, területi, helyi, szakmai szervezetekre van szükség, méghozzá autentikus és a párttól független, manipulálatlan szervezetekre. Másodsor, az embereknek civilekké, toleráns, erőszakot elvető polgárokká kell válniuk. Harmadsor, az állampolgári jogokat komolyan kell venni.

A kommunizmusban az európai történelem fősodrának számos kifejezését lejáratták — a „szocializmus” szót is. Viszont a „polgári” felértékelődött, bár torz értelemben használják. (Polgári fórum, polgári felelősségtudat stb.) Ralf Dahrendorf említi, hogy Marx írt a „polgári társadalomról”. Marxnak igaza van, a két dolog szorosan összetartozik. A polgári és a tulajdonosi jogok, a gazdasági és a politikai szabadság. Ha középosztály akarunk lenni, akkor egyszerre kell Tom Paine és Thomas Mann-nak lennünk.

Új Európa van születőben, nem lehet többé a „Jalta” szóval jelölni. 1848-ban a forradalmak külső és belső nyomás alatt értek véget. Itt Kelet-Közép-Európában a külső tényező volt a döntő (cár). Hasonló külső reakciós erő 1990 elején nem volt.

Az elindult népmozgalom nem állt meg a Szovjetunió nyugati határánál, megmozdultak a balti államok, a moldáviai románok, és Ukrajnában is megvalósult a politikai földcsuszamlás. A szovjet katonai erő nem merte vállalni a nyugati határok védelmét.

A legfontosabb kérdés ma Európában, hogy támogatja-e a Nyugat az egykori kommunista országokat? Aszt az a kérdés is érdekli, hogy mit ad majd Közép-Európa a Nyugatnak. Közel 100 millió

ember, 40 év súlyos tapasztalataival, mit adhat Európának, a nyugatiaknak? Mind azt mondják: „a szocialista demokrácia nem létezik”, csak demokrácia. Ez alatt parlamenti demokráciát értenek. Nincs „szocialista jogállam”, csak jogállam van, amihez a bíróságok függetlenségét kell biztosítani.

Aztán mondják, hogy nincs „szocialista gazdaságtan”, csak gazdaságtan, és szociális piacgazdaságot kell kialakítani. Sok szó esik a piacról. Sok új probléma merül fel. Még ma is a javak egyenlő elosztásának, a jóléti államnak nagyon sok híve van. A három leglényesebb dolog, a politika, a gazdaság és a jog modelljét Svájc és Svédország táján keresik. A baloldal tehát nem azt keresi, hogyan kell a legeredményesebben létrehozni a javakat, hanem a legjobban elosztani.

A legtöbb közép-európai országban az állam fontosabb szereplő lesz, mint általában Nyugaton, bár ebből a nép nem kér. A közvélemény-kutatások azt mutatják, hogy a legtöbben még nem tudják összevetni a kétféle rendszert. Egyelőre a gazdaság kegyetlen valósága jellemző, a gondolkodó értelmiség a szabadpiacot tekinti csodaszernek. Hayek a legnépszerűbb.

„Szocialista internacionalizmus nem volt, viszont a burzsoá nacionalizmus megvalósította a szocialista célokat a jóléti államokban. A burzsoá internacionalizmus működött (NATO, GATT, OECD, és a jövő szempontjából a legmeghatározóbb az Európai Közösség).”

Ezek az országok mielőbb szeretnének csatlakozni az EU-hoz, és felszámolni történelmi konfliktusaikat — ahogy a franciák, a németek tették. Nyugaton nagyítóval kell keresni az „európai” híveket, míg keleten majdnem mindenki hisz az EU jövőjében.

Visszatérve az eredeti kérdéshez: új eszméket nem hoznak magukkal, „kolduló barátként járulnak ajtóink elé”. Ash az elmúlt évtizedben országainkba utazva sok helyen erkölcsi bátorságot, bajtársiasságot talált, helyet és időt megfontolt beszélgetésre, zenére, irodalomra, és a szolidaritás szellemiségét. Kíváncsi arra, túlélik-e az értékek a felszabadulást, vagy csak kizárólag a balsors tartotta fenn őket.

Jogos az aggodalom, hogy elsöpri ezeket az értékeket a fogyasztói javakért induló roham. „Egy magyar barátom fanyarul meg is jegyezte: 40 évi kommunizmust túléltem, de nem biztos, hogy kibírok egy év kapitalizmust.” A fogyasztói szemlélet mellett jóval erő-

sebb hatása van a tervezésről a piacgazdaságba való átmenetnek: munkanélküliség, zűrzavar, igazságtalanság csapásai.

„A kilátások szerint a kommunizmus utáni korszak feltűnően hasonlít a kommunizmus előttire.” Lehet, hogy egy függő helyzetű köztes térség jön megint létre, előítéletekből, egyenlőtlenségből, nyomorból álló gyenge államocskákból.

Ennek elkerülése a nyugatinak maradó Németországtól függ. Ha a sötétebb jóslat válik valóra, akkor is erősíti az Európai Közösséget Kelet-Európa „1989-es” szellemisége. Ez lelkiileg létfontosságú összetevője Nyugat-Európa „1992”-jének.

Kelet-Európa a vízőzön után

Ash egymás után felkeresi barátait, akik most már nem ellenzékiek, hanem az új helyzetben vezető politikusok. Jacek Kuron most munka- és szociális ügyek minisztere, arról beszél, hogy milyen gondokat kell megoldania. Itt van a probléma, hogy a volt nomenklatúra egykori tagjai, visszaélve a privatizáció zavaros folyamatával, most, mint tőkésék irányítják a vállalatokat. Leváltásuk nem olyan egyszerű, ha ütközik a hatékonyság követelményével. „Amennyiben egy magát lejáratott, hozzá nem értő személy, és egy fedhetetlen múltú, dolgát tudó személy között kell választani, könnyű dönteni. De ha egy kompromittált, ám viszonylag jó szakember, és vele szemben egy makulátlan előéletű, de szakmailag teljesen amatőr személy között kell, akkor bizony nehéz a döntés.”

Ash találkozott egy újonnan kinevezett nagykövettel, aki olyan szöveget mondott neki, ami teljesen értelmetlen, helyettese egy köpönyegforgató, régi káder, de ismeri a külügyi szakmát.

A regionális állampolgári bizottmányoknál előfordul, hogy egy telefonhívás mondja ki a döntő szót, mint régen a pártbizottság tette. Sok dolog járul hozzá a kialakulóban lévő közlekedetlenséghez. Az emberek nem tudnak különbséget tenni a hatalomgyakorlás régi és új formája között. Ez vonatkozik a titkosrendőrségre, a sajtóra, ráadásul a választással vagy szabad pályázati versennyel szemben gyakori a kinevezés előnyben részesítése. Érvényes ez Havel Cseh-szlovákiájára is. Mazowiecki Lengyelországra is jellemző a kinevezések sora, és olykor az erőszakos eszközökkel való fenyegetés. Akik újonnan csúcsra kerültek, azokat épp úgy szidják, ha csinálnak valamit, mint ha nem csinálnak semmit. „Ez mégis csak gyalázat,

hogy semmi nem változott.” Ha milíciának hívják a mostani policiát, az változást nem jelent. Nagy a zűrzavar, „bár már javában folyik a meccs, még mindig nincsenek általánosan elfogadott játékszabályok.” — mondják a lengyelek. Kérdés: „Vajon kivételt jelentenek-e Lord Acton azon egyetemleges szabálya alól, hogy minden hatalom korrumpálja birtoklóját?” Mindenki megváltozott. A sofőr vezette kocsikat, ahol lehetett Volvókkal, Mercedesekkel váltották fel. Havel új elnöki motor kísérete szuperszexis BMW-ékből áll. Mindenki öltönyben, nyakkendőben, egyetlen kivétel Adam Michnik, aki kék farmert, nyitott nyakú ingeket visel, „és a magyar fiatal demokraták, akik még a fényűző, agyonaranyozott budapesti Ország-házban is ragaszkodnak e közegben szembeszökően ötletszerű, nyári-as viselkedésükhöz. ‘No, persze ezt azért tüzetesen megvitatták a gyűléseiken’ — állította nekem egy parlamenti képviselő”. Havel elnök „a nyilvánosság előtt úgy mutat, mintha nyársat nyelt volna... amit korábban soha nem észleltem nála”.

Hasonló tünetek máshol is: „Úgy érzem magam, mintha külsőleg megkettőződtem volna — mondja egyikőjük. Kettészakadt bennem régi írói, magánemberi mivoltom, és új, nyilvános énem... Magyarországon, jól észlelhető bizonyos — egyelőre még csak kezdeti stádiumban lévő — szétválás az új elitek nyilvánosságnak szánt és magánkörben alkalmazott nyelvhasználatá között. A hatalom okozta korrumpálódás jele? (...) Talán egy csöppet túl sokat utazgatnak külföldre — ‘mindössze a haza javára’ — természetesen. (Őh a fényűző élet vállsajdító terhei!) (...) Itt van aztán a hatalomból fakadó arrogancia (...), hogy ezt mi sok esztendei küzdelmeinkkel kiérdemeltük”.

„A korábbi egyetlen nagy konfliktusnak sok apró konfliktusa lépett a helyére (...) Ezek nyugtalanító dologként érték az embereket. Emiatt gyakorta a régi barátságok megszakadását okolják (...) elkecseregve (...) Lengyelországban és Csehszlovákiában az ellenzéki polgári mozgalmak olyan retorikával kerültek hatalomra (...), mint a rossz ellen küzdő jó, az igazság fogalmainak szembe állítása a hazugságokkal. A szervezett hazugság monopólium-rendszereként fogták föl a kommunizmust és vele ‘az igazságban élés’ antipolitikus programját állították szembe.”

Adam Michnik mondta: „Miután megszabadultunk a kommunizmus ördögétől, egymásban kezdjük felfedezni az ördögöt”.

„Kezdenek világosan kirajzolódni az új politikai szembenállások. De hogyan írhatjuk le őket?” Jobb- és baloldal, reformisták a keményvonalasak ellen, rendszerhűek az ellenzékiek ellen, ezek nem adják vissza a létrejött helyzetet.

„A kérdések kérdése az, hogy igazi ‘pluralizmus’ lesz-e, vagy a korábbi tanácsadók hozzák létre a maguk ‘új monopóliumát’” — hangoztatja Leh Walesa. Bronislaw Geremek szerint: „A választóvonal most a parlamentáris képviseleti alkotmányosság és a parlament megkerülésével működő populizmus között húzódik meg. Európaizálás vagy nacionalizmus?” — fogalmazza meg a maga alternatíváját Adam Michnik.

Az antiszemitizmus úgy mutatkozik, hogy a lengyelek és a zsidók közös történelméből a konspiráló zsidóságról kialakított emlékképek törmelékei ütköznek a felszínre. Másik oldalról a régi pogromok emlékkövületeinek dirib-darabjai bukkannak elő.

A civil társadalom sok elemét (például Spanyolországban) a diktatúra meghagyta. Kelet-Európában és a Szovjetunióban majdhogynem az alapokig lerombolta. Ezen alapszik: „a közismert orosz vicc arról, hogy miben áll a kommunizmus átalakításának főnehézsége (...) eszerint nem az a kérdés, hogyan lehet egy akváriumot halászlévé átalakítani, hanem az, hogy a hallesvesből, hogyan lesz megint akvárium?” Azért a hallesves mellett volt gulyásleves is, itt-ott a civil társadalom elemei megmaradtak.

Lengyelországban mindmáig hiányzik a számottevő magántulajdonosi középosztály. „Magyarországon Hankiss Elemér szerint létezik már egy vékony nagypolgári réteg (beleértve a vörös bárókat... és a zöld bárókat is), és egy ennél sokkal népesebb petite bourgeois (kispolgárság), amelybe a lakosságnak talán egyötöde is beletartozik.”

„Valójában mind Magyarországon, mind Lengyelországban fontosabbnak látszik egyelőre a megosztottság (...) Az első szabad választásokról távol maradók aránya megdöbbentően magas volt. 1989-ben Lengyelországban 40% maradt távol, az 1990-es helyhatósági választásokról 60%. Magyarországon ez a szám 35, illetve 55%...

Egyik legfontosabb vitakérdés, hogyan hajtassék végre a privatizáció? Mi legyen a felső határa — s legyen-e egyáltalán — a külföldi tulajdonnak? Megengedhető-e, hogy a jelenleg állami kézben lévő vállalatok vezetése ezeket közös részvénytársasággá alakítsák át? Stb.”

A választások nem osztály-, vagy ideológiai alapon nyugszanak, legvalószínűbbnek tűnik, hogy a történelmen és a Nyugaton. Mindenhova nyugati szakértőket hívnak, vita, hogy a francia, az olasz, vagy a német modellt vegyék-e át. Leginkább az utóbbi érdemel külön figyelmet. A német demokrácia ugyancsak egy totalitárius diktatúra romjain épült. A nyugatnémet pártok gazdag alapítványai fontos szerepet játszanak.

Kelet-Közép-Európa voltaképpen magva, vagyis Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia jelenleg egészen sajátos esetet képvisel. Afféle kísérleti terepnek tekinthetjük. Magyarországon és Csehszlovákiában teljesen szabad parlamenti választások voltak. Az új alkotmányok törvényileg szavatolt véleménynyilvánítási, gyűlékezési, és vallásgyakorlási szabadságot biztosítanak. Van szabad sajtó. Szabad az utazás, a mindennapi élet egyre normálisabb mederben folyik. Ralf Dahrendorf a kezdeti stádiumról írta: a mélyreható átmenetek útja kikerülhetetlenül a síralmak völgyén vezet keresztül. E völgy lehet lágyabban lejtő és lehet meredeken mély, lehet rövidebb, vagy hosszabb, azonban bizonyos, hogy csak rajta keresztül vezet az út a cél felé. A németek 1948-ban messze kedvezőbb feltételekkel indultak, mégis, csupán időleges elszegényedés után kezdtek el gazdagodni.

„Mindannak alapján, amit Kelet-Közép-Európában láttam, megkockázatok egy általános következtetést. Adottnak tekintve az érdekek, törekvések és hagyományok fentiekben vázolt töredezettségét és zűrzavarát módfelett nehéz elképzelni, hogyan tudná akár egy népszerű, vagy karizmatikus elnök is a csatlakozók által önként magukra vállalt közmegegyezést életben tartani addig, amíg keresztül vihetők a működőképesség esélyeit biztosító, de keservekkel is együtt járó gazdaság átalakító politikai intézkedések úgy, hogy ezek ne fakasszanak nacionalista gerjedelmet akármilyen valós, vagy vélt közös ellenség, valamilyen gonosz — az oroszok? a németek? a zsidók? a románok? — ellen, amelyik a legalkalmasabbnak látszik rá, hogy betöltse a kommunisták korábbi helyét. Ugyanis egy ilyen nem demokratikus, nacionalista közhangulat fölgerjedése egymagában aláaknázhatná a mégoly ígéretes gazdasági átmenetet is, különös tekintettel arra, hogy ennek sikere döntő mértékben függ a nyugati demokráciák folytatlagos jóakaratótól és tevőleges elkötelezettségétől is.”

„Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia azok az orszá-

gok, ahol a demokrácia sorsa ma egy hajszálon is múlhat, s ahol esetleg a Nyugat súlya dönti el, hogy az eredmény siker lesz-e, vagy kudarc?”

„...A mai nap kérdése még így hangzik: ‘A demokratikus Európa az Odera, vagy a Bug partján fog-e a közeli jövőben végződni?’”

ADAM MICHNIK:

EGY MEGTÉRT ELLENZÉKI VALLOMÁSAI

Hogy az átmenet mennyire nehéz, és hogy a hangulat nem jó, azt mindenki érzi. Hogy az állampolgárok kritikai megállapításait, panaszait nem szabad elhárítani, arra jó példa Michnik 2002-ben egyik kitüntetésekor mondott beszéde.

Ezt az alkalmat arra használta fel, hogy 1989 után 12 évvel megpróbáljon mérleget vonni az eltelt időszakról.

„A szovjet kommunizmus legyőzhetetlen hatalomnak tűnt. Nem hittük már, hogy ezt a rendszert meg lehet reformálni, vagy humanizálható, de nem akartunk világháborút sem, amely ezt a rendszert megdönti, sem pedig nagy, véres forradalmat, mivel nem hittünk ennek hatékonyságában. Eleinte ‘ellenzékiek’ voltunk — így írt rólkunk a sajtó Európa demokratikus országaiban és az Egyesült Államokban — jól lehet, mi magunk nem szeretjük ezt a kifejezést.

Az ellenzéki, az lázadó, hitehagyott, a fehér holló kategóriája. Eközben mi, a diktatúra ellen lázadtunk fel, amelyet egy bűnöző csoport diktátumának tartottunk a társadalom többsége felett. Hitük, hogy mi képviseljük a nemzet elsőprő többségét.”

Ezután kitért a különböző országok harcosaira, a lengyelországi eseményekre. „Ha a totalitárius kommunizmus jelképe a Gulágszigetecsoport, úgy mi megpróbálkoztuk létrehozni a Szabadság és a Tolerancia szigetecsoportját.”

„Amennyiben a kommunizmus lényege, hogy az embert az állam tulajdonosává teszi, ezzel szemben mi úgy véltük, hogy ami ‘bársonyos’ rendszerváltásunk emancipációt hoz magával négy területen is: nemzeti, vallási, és polgári felszabadulást, valamint a munka világának emancipációját.

Hittünk a nemzeti emancipációban, az etnikai megkülönböztetés nélküli államban, amelyet nem fognak leigázni, de más nemzet üldözőjévé sem válik. Csalódnunk kellett. A kommunizmus szétesése

az etnikai sovinizmus kitörését is magával hozta.” (...)

„Hittünk a vallási emancipációban. Úgy véltük, hogy a vallás, amelyet üldöztek és elnyomtak, s amely mind e közben az emberi méltóság menedéke volt, a demokratikus rend természetes és felbecsülhetetlen alkotó eleme lesz. Csalódnunk kellett. Az egyházak a politikai eszköztár részeivé váltak, és gyakran a szélsőségesen anti-toleráns magatartásmód háterszágai lettek.

Hittünk a munka világának emancipációjában, amelynek rügyfakadása a sokmilliós Szolidaritás Szakszervezet működése volt. Csalódnunk kellett. A Szolidaritás Szakszervezet rögvest saját karikatúrájává alakult, és az üzemekben és az államban azt a szerepet igyekezett eljátszani, amelyet azelőtt a kommunista párt töltött be. Egyúttal a gazdasági evolúció országainkat a privatizáció és a kemény piacgazdaság felé lökte. Mindez munkanélküliséggel járt, a ‘ki tud többet lopni’ versenyévé alakult, és a pénz vált az emberi érték és az életben elért sikerek egyetlen kritériumává.

Hittünk a polgári emancipációban, a szabadságban, amely nem egyenlő a káosszal, a demokráciában, amely nem teszi lehetővé a kontraszelekciót, a kultúra szabadságában, amely a cenzúra eltörésével felvirágozik. Csalódnunk kellett. Mindennapi életünk szerves része lett a hatalmas méreteket öltő korrupció... A kultúrára szájjárat helyező cenzúrát felváltotta az igénytelenség és a kakofónia, ahol a kultúra hangja egyre gyengébben hallható.

Ez a keserű mérleg egyáltalán nem egy fusztrált, pesszimista valómása. Éppen ellenkezőleg. Úgy vélem, hogy hatalmas változás történt, és ez a változás egyértelműen pozitív (...) Képes vagyok örülni annak, hogy Lengyelország szabad és független ország, hogy az Atlanti Szövetség tagjai vagyunk, ami biztonságot ad nekünk, és, hogy hamarosan az Európai Unió tagjai leszünk, ami egyszer s mindenkorra bevezet bennünket a demokratikus Európa intézményes köreibe. Mindazonáltal, ha a demokratikus átmenet baljós vonásait hangsúlyozom, azért teszem, mivel először is ezt polgári és intellektuális kötelességemnek tartom, másodsor pedig, hogy ezek a kérdések számos más embert gyötörnek. (...)

Sokféle magyarázat szeretné meghatározni a csalódás okait. Nagyon sok kritikus „minden szerencsétlenségek forrását a forradalom ‘bársonyos’ jellegében keresi, abban, hogy elnéző volt a diktatúra embereivel szemben...

Úgy gondoltam, nem fér kétség ahhoz, hogy a gyilkosokat el kell ítélni, és meg kell büntetni. Mindazonáltal, a régi rezsim azon embereit, akik tárgyalásos úton átadták a hatalmat, teljes jogú állampolgárokként kell kezelni. Úgy véltem, és továbbra is úgy vélem, hogy ez az egyedüli módja a hideg polgárháborús logika felszámolásának. Mi több: azt gondoltam, a diktatúra békés lebontásának spanyol mintája talán a legértékesebb hozzájárulást jelenti a 20. század utolsó évtizedeinek demokráciájához.”

Adam Michnik az egyik legnagyobb kelet-európai lap, a *Gazeta Wyborcza* főszerkesztője.

*

Michnik elkeseredettségének okát Wandycz professzor tényszerű adatokkal támasztja alá.

Wandycz professzor *A szabadság ára* című könyvének a *Posztkommunista Kelet-Közép-Európa* című fejezetében olvashatjuk:

„Lengyelországban a törvényen kívüli szolidaritás és a lengyel rezsim között patthelyzet alakult ki 1989 február-áprilisában. Az egyház közvetítésével létrejött kerekasztal-tárgyalások ezt feloldották. A végső megegyezésben ismét törvényesnek nyilvánították a Szolidaritást (...) Egy sor bonyolult taktikai húzást követően Jaruzelski tábornokot választották meg elnöknek, és Walesa egyik közeli munkatársa Tadeusz Mazowiecki lett Lengyelország első nem kommunista miniszterelnöke (...)

A magyarországi események kezdetben azt mutatták, hogy a párt ügyesebb, mint Lengyelországban, az ellenzék pedig gyenge és megosztott... A lengyel kerekasztal-megbeszélések mintájára megkötött megállapodás véget vetett a kommunisták egyeduralmának az 1990. áprilisi országgyűlési választásokon az MDF nyert, Antall József alakított kormányt (...) megkezdődött a szovjet csapatok kivonása. A Varsói Szerződést és a KGST-t feloszlatták.

Csehszlovákiában még két évet tartott a párt uralma. 1989 novemberében megrendezett tömegdemonstrációk tényleges összecsapáshoz vezettek. Az értelmiségiekhez és diákokhoz csatlakoztak az általános sztrájkot hirdető munkások. Havelt elnöknek választották. A parlament elnöke pedig Dubcek lett. A kor vezető politikusa, Waclav Klaus a piacgazdaságot fokozatosan akarta létrehozni, másképp, mint Balcerowicz Lengyelországban.

Az 1993-ban függetlenné vált Szlovákia némiképp eltérő utat járt be.

A pártok felélesztése nem hozott sikert. A posztkommunisták és szövetségesei nyerték meg a választásokat Lengyelországban és Magyarországon (...) Az emberek egyre inkább úgy látták, hogy a küzdelem a hatalomért, s nem eszmékért folyik, ezért a választási részvétel csökkent... Az 'átvilágítás' azonban (amely részben korlátozta a kommunistákat) minduntalan a viták középpontjába került.

Az olyan nemzeti ellentétek, mint az Erdélyben élő magyar kisebbség, időről időre megrontja Budapest kapcsolatát Bukaresttel, Pozsonnyal.

A térségben a legfontosabb kérdés továbbra is a biztonság fenntartása a hidegháború utáni időszakban (...) Moszkva nehezen tudta elfogadni az önálló Ukrajna létét. 1996-ban Lukasenko fehér-orosz elnök uniós szerződést írt alá Oroszországgal.

1989-ben még úgy tűnt, hogy a piacgazdaság és a demokrácia elválaszthatatlan egymástól. A remények feléledtek, de a gazdaság drasztikus átalakításáért magas árat kellett fizetni. Olyan társadalom alakult, amelyben a (vagyonukkal hivalkodó) gazdagok és a szegények közötti szakadék egyre mélyül. Az idősebbek, és különösen a nyugdíjasok számára ez már nagyon nehéz. A munkanélküliség és a nyomor számtalan helyen ütötte fel a fejét. A szegénységi küszöb alatt élők aránya a lakosságon belül... széles határok között mozog. A választók viselkedését is egyre inkább ezek a jelenségek és nem az ideológiai megfontolások befolyásolták. Vajon ezek a jelenségek elkerülhetetlenül együtt járnak a kialakuló kapitalizmussal?

Noha a gazdaságnak égető szüksége volt a külföldi tőkére, időnként mégis felmerültek olyan félelmek, hogy ez a tőke teljesen uralma alá hajtja a gazdaság bizonyos ágait — például a bankszektor — az ország érdekeivel ellentétesen. Erősen tartja magát az a nézet is, hogy a nemzeti vagyon jelentős részét áron alul árusították ki a külföldieknek. Arra is akadt példa, hogy a külföldi befektetések nyomán a termelési kapacitások bővültek, új munkahelyek keletkeztek. A kérdéskör azonban valóban ellentmondásos, időnként pedig teljesen zavaros.

1989 után az ipari termelés Magyarországon is visszaesett (különösen a kohászat és az acélipar) a kereskedelmi mérleg hiányát csak hatalmas külföldi hitelekkel lehetett kiegyensúlyozni. A munkanélküliek száma magasra szökött. A mezőgazdasági szektor a rendszer

szétesése után, amely korábban jól funkcionált, a kapitalista minták szerinti alakítása olyan válságot idézett elő, hogy a termelés zuhanásszerű visszaesése és magas vidéki munkanélküliség lett az eredménye. Az elszegényedett vidéki tömegeket látva, már arról beszéltek az emberek, hogy Magyarország a háború előtti helyzethez hasonlóan ismét a '3 millió koldus országa' lesz.

A térségben hagyományosan a gazdaságilag és társadalmilag legfejlettebb terület Cseh- és Morvaország volt. A munkanélküliség aránya egy számjegyre maradt, noha az infláció így is magas volt. A privatizációt... kuponok segítségével hajtották végre... az állami vagyon nagy része végül magánkézbe került.

Nem túlzás azt állítani, hogy a gazdasági és társadalmi problémák alapvetően meghatározzák a Kelet-Közép-Európai emberek életét és gondolkodását. Sokan nagy várakozással tekintettek a demokráciára, mostanra már csak a pénzhajhászást és a mértéktelen fogyasztást látják benne. Nem csoda tehát, hogy undorral fordulnak el a politikától.

Vajon a régió az elmúlt évszázadokhoz hasonlóan továbbra is Európa félperifériája marad? Hiába voltak az átalakulás kezdetén ígéretek arra, hogy a térség majd nagyszabású segítséget kap, akár egy Marschall-terv formájában is. Bár ez valóban elősegítette volna az átalakulást, nagyrészt nem valósult meg. Egyes állítások szerint a nyugati segélyek egy része egyenesen kárára volt ezeknek az országoknak. Talán majd az eljövendő Európai Unió tagság lesz az, ami hosszútávon megteremti a valódi felzárkózás lehetőségét.”

Ezek a tények magyarázzák Michnik és sok más korábbi lelkes újjító keserűségét.

SCHÖPFLIN GYÖRGY:
KÖZÉP-EURÓPA EGY GONDOLATI STÍLUS
DEFINÍCIÓJA

Michnik és a többiek keserűségének bizonyos mentális magyarázatát adja Schöpflin György Angliában élő magyar író 2004-ben megjelent könyvében: Közép-Európa egy gondolati stílus definíciója. Gondolatait az interneten megjelent Találjuk ki Közép-Európát.hu honlapon közzölt ismertetőből idézem:

Szerinte a közép-európai gondolati stílust történelmi okok alakí-

tották ki. Legfontosabb megállapításának tartja, hogy Közép-Európát „a tapasztalatok egy sajátos csoportja jellemzik, melyeket talán a fél-konszenzuális (közös véleményen nyugvó), félig erőltetett átalakulások kívülről érkező sorozataként lehetne összefoglalni, amelyben a helyi elitek vagy részt vettek, vagy ellenálltak, vagy marginalizálódtak (jelentőségüket veszítették), vagy ellenálltak azoknak, és a lakosság túlnyomó részét kizárták belőle.”

„Ezen átalakulások felhasználódó tapasztalatainak maradványai és interpretációinak (magyarázatainak) összessége hozza létre azokat a stílusokat, gondolatvilágokat, amelyek felismerhetők és jellegzetesek Közép-Európában.”

A jobb megértést szolgálva, említünk néhány történelmi példát. Lengyelország a litvánokkal perszonálunióban a középkorban európai nagyhatalom volt, majd háromszor felosztották az országot Nyugat és Kelet nagyhatalmai, végül a második világháború után jó 200 km-re nyugatra tolták a békekötésnél. Vagy itt van a valóban jó módú Mátyás király, akinek uralkodása idején Magyarországnak annyi lakosa volt, mint Angliának, és az ország ereje is, gazdagsága is közel állt egymáshoz. Az elmaradásunkat, amely ma Angliával összevetve tapasztalunk, mindenekelőtt magyarázza a 150 éves török hódoltság, az 1848-as forradalmunk bukása, és a 20. század két háborúja, amelyek nem a mi érdekünket szolgálták, de óriási károkat okoztak. Az ilyen történelmi tények hozzák létre a Schöpflin említette stílusokat, gondolatvilágokat.

Eközben ki sem alakult vagy felmorzsolódott az olyan fontos szerepet betöltő középosztály, ezért nem sikerülhetett a modernizálás sem. A szerző szerint is ezt mi így éltük meg: „Az eredmény egy olyanfajta fusztráció (kiábrándultság), mely a nativizmus (a belföldieket a bevándorlók elé helyező felfogás), a populizmus (demagóg politikai irányzat), és a szcenofób (idegengyűlölő), elutasító nacionalizmus melegágya.”

A kommunizmusról azt írja Schöpflin, hogy az megpróbált valami teljesen újat létrehozni a népiség öntudata helyére az osztálytudatot állítani. Ez a vállalkozás illúzióknak bizonyult. Az általa hirdett modernizálás-modell, sokkal inkább szovjet-orosz jellegű volt, mint európai. Olyan könnyen ellenőrizhető szervezeteket épített, amelyek nem feleltek meg a kor komplikált igényeinek. Mindez bukáshoz vezetett, mégis ez a kísérlet „mély nyomokat hagyott Kö-

zép-Európa népeiben”. Ezt azzal magyarázza a szerző, hogy „morális rendet képviselt, még ha az egy negatív morális rend is volt”. A demokrácia elveit viszont képtelen volt átvenni. Ide tartozik még, hogy szegénységében is bizonyos létbiztonságot jelentett, és foglalkoztatást, amiről különösen a munkanélkülieknek és a szegényeknek pozitív emlékeik vannak.

Schöpflin György végül így összegezi a közép-európaiakra jellemző stílust:

„Jobban kedveli a vallási-metaforákat (valamilyen hasonlóságot kifejező szókép), mint a tudományosakat.”

Jellemző, a „historizáló retorika (történeties szónoki beszéd).”

„A múltat továbbá aktív szereplőnek tekintik, amely ellene hat az emberi akaratnak.” (Ez a megszokott keretekhez való ragaszkodást és az akarat és a felelősség kevésbé történő vállalását jelenti.)

„Egyfajta félelem van bennük... hogy mindörökre marginálisak maradnak.” (Vö. a könyv címét, amely sorsszerűnek mondja történelmünket.)

„A közösséget és az etniciást (néphez tartozást) egynek látják.”

Végül, meg vannak győződve, hogy a térség véleményét semmibe veszik, és „hogy a teljesség és a teljességgel együtt a ‘jó élet’ máshol keresendő.”

Így látja Közép-Európa lakóinak gondolkodásmódját. Schöpflin György reális elemzését megerősíti az a tapasztalat, amely a német népen belül az egyesülés óta oly sok mindenben szembeállítja a „wessiket” és az „ossikat” (nyugatiakat és keletieket).